

XXIV. IZOBRAŽEVALNI DNEVI

KAKO LAHKO DRUGAČE? SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK, MLADOSTNIKOV IN ODRASLIH S POSEBNIMI POTREBAMI

Zbornik povzetkov

XXIV. IZOBRAŽEVALNI DNEVI

**KAKO LAHKO DRUGAČE?
SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK,
MLADOSTNIKOV IN ODRASLIH S
POSEBNIMI POTREBAMI**

Zbornik povzetkov

**Portorož
30. in 31. marec 2016**

Naslov

KAKO LAHKO DRUGAČE?
SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK, MLADOSTNIKOV IN ODRASLIH S POSEBNIMI
POTREBAMI – Zbornik povzetkov XXIV. Izobraževalnih dni
Društva specialnih in rehabilitacijskih pedagogov Slovenije in
Skupnosti organizacij za usposabljanje oseb s posebnimi potrebami v Republiki
Sloveniji

Izdajatelja

Društvo specialnih in rehabilitacijskih pedagogov Slovenije, Linhartova 51, 1000
Ljubljana
www.drustvo-srp.si

Skupnost organizacij za usposabljanje oseb s posebnimi potrebami v Republiki
Sloveniji, Linhartova 51, 1000 Ljubljana
www.sous-slo.net

Organizacijski odbor

mag. Marko Strle, dr. Valerija Bužan, Karl Destovnik, Suzana Krajnc Joldič, Branko
Lorenčič, Mateja Maljevac, Aleksander Vališer

Urednik

mag. Marko Strle

Zbornik je objavljen na spletnem naslovu www.cksg.si.

Vsak avtor odgovarja za jezikovno in vsebinsko ustreznost prispevka.

Portorož, marec 2016

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.662-056(082)(0.034.2)

KAKO lahko drugače? [Elektronski vir] : socialna vključenost otrok, mladostnikov in
odraslih s posebnimi potrebami : zbornik povzetkov : XXIV. izobraževalni dnevi, Portorož,
30. in 31. marec 2016 / [urednik Marko Strle]. - El. knjiga. - Ljubljana : Društvo specialnih in
rehabilitacijskih pedagogov Slovenije : Skupnost organizacij za usposabljanje oseb s
posebnimi potrebami v Republiki Sloveniji, 2016

ISBN 978-961-90995-5-1 (Društvo specialnih in rehabilitacijskih pedagogov Slovenije, pdf)
1. Strle, Marko
284422912

Vsebina

UVODNIK	5
DEINSTITUCIONALIZACIJA I TRANSFORMACIJA CENTRA ZA REHABILITACIJO STANČIČ	6
SPREMLJAVA IZVEDBE POKLICNE MATURE ZA KANDIDATE S POSEBNIMI POTREBAMI	7
IZZIVI PRI ŠIRJENJU MOŽNOSTI V SVZ HRASTOVEC	8
KLJUB ZAKONSKIM OMEJITVAM SE Z DOBRO VOLJO IN MEDSEBOJNIM SODELOVANJEM TER POSLUHOM LAHKO DOSEŽE NA VIDEZ NEMOGOČE – SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK IN NJIHOVIH DRUŽIN V VRTCU »MARTIN KRAPAN« CERKNICA	9
EN VRTEC ZA VSE	10
VKLJUČEVANJE V LOKALNI VRTEC	11
DELAVNICE KOT OBLIKA IZVAJANJA DODATNE STROKOVNE POMOČI	12
AKTIVNI, ZDRAVI IN ZADOVOLJNI - PROJEKT INTEGRACIJE INVALIDOV V ŠPORT IN ŠPORTNE ORGANIZACIJE Z NAMENOM IZENAČEVANJA NEENAKOSTI V ZDRAVJU	13
GLUHI UČENCI IN DIJAKI V INTEGRACIJI S TOLMAČEM SZJ	14
TERAPEVTSKE IN DRUGE OBLIKE PROSTOČASNIH AKTIVNOSTI, KOT SREDSTVO VEČJE SOCIALNE VKLJUČENOSTI OSEB S POSEBNIMI POTREBAMI	15
KAJ POMENI SOCIALIZACIJA SLEPIH IN SLABOVIDNIH V RAZLIČNIH ŽIVLJENJSKIH OBDOBJIH IN VLOGA STROKOVNEGA CENTRA?	16
PRILAGAJANJE IN OBLIKOVANJE BESEDIL ZA SLEPE IN SLABOVIDNE	17
KAKO USPEŠNO PRIPRAVITI SREDNJO ŠOLO NA PRIHOD SLEPEGA IN SLABOVIDNEGA UČENCA?	18
TUDI MI USTVARJAMO V SKUPNOSTI IN ZA SKUPNOST	19
VKLJUČEVANJE OSEB S PRIDOBLENO MOŽGANSKO POŠKODBO V DRUŽBENO ODGOVORNE AKTIVNOSTI V CENTRU NAPREJ	20
CELOSTNA OBRAVNAVA UPORABNIKA NA POTI SAMOSTOJNOSTI	21
VKLJUČEVANJE DRUŽIN Z OTROKI Z MOTNJAMI V DUŠEVNEM RAZVOJU V PODROČJA KAKOVOSTI ŽIVLJENJA	22
SKUPAJ ZMOREMO VEČ	23
ARHEOLOGIJA ZA VSE	24
DELO S SLEPIMI IN SLABOVIDNIMI V KONTEKSTU MUZEJA VIZUALNE UMETNOSTI: PRIMER UMETNOSTNA GALERIJA MARIBOR	25
SOBIVANJE Z DRUGAČNOSTJO ALI POČITNICE ZA OTROKE IN MLADOSTNIKE	26
DELAVNICE SOCIALNIH VEŠČIN ZA OTROKE Z AVTISTIČNO MOTNJO	27
ENAKOPRAVEN IN SPREJET, ČEPRAV DRUGAČEN	28
ELEMENTI INKLUZIJE	29
V ISKANJU ZLATEGA GUMBA ZA SOCIALNO VKLJUČENOST OTROK S POSEBNIMI POTREBAMI	30
SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK S ČUSTVENIMI IN VEDENJSKIMI MOTNJAMI	31
DRUG DRUGEMU SMO POTREBNI	32
BLAŽ PIRMAN	33
V DRUGIH ČEVLIH - VKLJUČEVANJE POSAMEZNIKA S POSEBNIMI POTREBAMI V VZGOJNO IZOBRAŽEVALNO USTANOVO - IZZIV ZA UČITELJE IN UČENCE	34
PROSTI ČAS UČENCEV S POSEBNIMI POTREBAMI	35
DOŽIVLJAJSKI PROJEKTI IN IZKUSTVENO UČENJE	36
JADRNICOTA KOT PRIPOMOČEK ZA HITRO OSVAJANJE SOCIALNIH VEŠČIN	37
S KOLESOM NA FLANDRIJSKE PRALINE	38
POHODNIŠTVO	39
PLES - IZRAŽANJE Z GIBOM	40
PLAVALNA SKUPINA DELFINČKI - PLAVANJE ZA OSEBE S POSEBNIMI POTREBAMI	41
GLEDALIŠKI KLUB KOT OBLIKA SOCIALNE INTERAKCIJE	42

SOCIALNO VKLJUČEVANJE UČENCEV S POSEBNIMI POTREBAMI: USTVARJALNOST IN KULTURNA RAST SKOZI GLEDALIŠKO DEJAVNOST DVEH ŠOL	43
SPOZNAVANJE METOD DELA S SLEPIMI IN SLABOVIDNIMI SOŠOLCI V OKVIRU INTERESNE DEJAVNOSTI	44
10 LET FESTIVALA "IGRAJ SE Z MANO". KJE SMO IN KAJ ŽELIMO?	45
IGRIVA ARHITEKTURA.....	46
MEDNARODNE IZMENJAVE MLADIH.....	47
DOŽIVETI SOCIALNO VKLJUČENOST MED VRSTNIKI VEČINSKE POPULACIJE.....	48
SPODBUJANJE ZAČETNE PISMENOSTI OTROK Z ZMerno MOTNJO V DUŠEVNEM RAZVOJU Z LOGOGRAFSKO METODO BRANJA	49
VKLJUČEVANJE MLADOSTNIKOV Z ZMDR V VEČINSKO DELOVNO OKOLJE.....	50
HOSTEL PRI JANEZU.....	51
MOŽNOSTI VSAKODNEVNE VKLJUČENOSTI STAREJŠIH OSEB S POSEBNIMI POTREBAMI.....	52
VKLJUČEVANJE OSEB S POSEBNIMI POTREBAMI V ZUNANJA DELOVNA OKOLJA.....	53
ISKATI POTI IN GRADITI MOSTOVE DO USPEŠNEGA VKLJUČEVANJA V SKUPNOST - NAŠE TEMELJNO POSŁANSTVO	54
POGUM.....	55
POMEN ANIMACIJE V PROCESU INKLUZIJE	56
PONOSNI RAZSTAVLJAVCI XXIV. IZOBRAŽEVALNIH DNI	57

UVODNIK

mag. Marko Strle
predsednik DSRP Slovenije

Kdaj ste se v življenju spraševali, kaj boste, ko boste veliki?

Ko bom velik, bom ...

Ko bom velika, bom ...

Poznate odgovore na taka vprašanja?

Ste danes res tisto, kar ste si želeli biti?

Ste danes že veliki?

Poznam bivšo sošolko s študija defektologije, ki je v obdobju kolebanja, kaj bo, ko bo velika, četudi je že študirala precej specifični študij, opravljala nastope, hospitacije in se srečala z izkušeno kolegico, defektologinjo, učiteljico v posebnem programu, mentorico na praksi, ki se ji je zaupala. Zaupala, da še ne ve, kaj bo, ko bo velika. Ta druga kolegica pa se ji je tudi zaupala, in priznala, kakšno zmotno odločitev je sprejela v življenju, ko se je vpisala na študij defektologije. Zaupala ji je, kako željna je bila študija prava, ki si ga je resnično želela, a ni bila sprejeta, zdaj je pa že dvajset let v ustanovi, v delu, ki se ukvarja s posebnosti, ob katerih doživlja stres, nezadovoljstvo in dnevno pomisli, kako bi bilo, če bi delala nekaj povsem drugega.

Predstavljajte si sošolkino kolebanje, kako je bila okrepljena, ko je zaključevala svoj študij in se nedvomno spraševala, kako lahko drugače?

Poznam prijatelja, ki si je želel postati umetnik, slikar. V času začetka študija ga je pričela boleti roka. Primoran je bil, da dnevno pretiravanje v likovnem ustvarjanju preneha, saj so bile bolečine prehude. Primoran je bil prekiniti študij, iskati nove priložnosti študijskega vpisa in primoran si je bil odgovoriti, kako lahko drugače.

Poznam dekle, s katero sem se pripravljaj na kontrolne naloge, ustna spraševanja. Dekle, s katero smo se pripravljali, da je razumela, zakaj mora zamenjati šolo, zakaj se mora vpisati v program, kjer ji bo šlo lažje. Dekle, s katero smo organizirali obisk zavoda, kjer je lahko zaključila srednješolski program tekstilstva. Taisto dekle mi je še prejšnji teden zaračunala, brez popusta, nakup v trgovini najboljšega sosa.

Ob tem dekletu smo se spraševali, kako lahko drugače.

Poznam še veliko fantov in deklet, ki si želijo postati v življenju ... nekaj. Namerno zapišem, da želijo postati nekaj, saj govorimo o poklicih. Ne pozabite pa, da nekdo so že postali in postajajo in prav je, da se sami sprašujejo, kako lahko drugače, ker imajo tudi oni pravico ostati nekdo in postati nekaj. Kuhar, natak, sobarica, pomočnik, pomočnica, pomočnica knjižničarke ...

Poznam ljudi, ki opravljajo svoj poklic predano. Vejo, da opravljajo poslanstvo, ko se nenehno sprašujejo, kako lahko drugače in se zavedajo, da moramo osebno, ki so bolj ranljive, ustvariti pogoje in iskati možnosti, kako lahko drugače.

Izkoristimo čas, da se pogovarjamo o že nastalih možnostih, kako drugače, in razvijamo nove priložnosti.

Izkoristimo čas za izmenjavo izkušenj in načrtovanje novih zamisli.

Izkoristimo čas že danes in jutri, ker tukaj smo zdaj in jutri.

DEINSTITUCIONALIZACIJA I TRANSFORMACIJA CENTRA ZA REHABILITACIJU STANČIĆ

Jasna Lesički, Sanjica Grbavac

Centar za rehabilitaciju Stančić, Dugo selo

Sukladno obvezujućim međunarodnim i domaćim zakonskim i podzakonskim aktima, te strateškim smjernicama s ciljem poboljšanja socijalne uključenosti osoba s intelektualnim teškoćama koja uključuju poštivanje njihovih elementarnih ljudskih prava i pravo na život u zajednici, Centar Stančić je u proteklom dvogodišnjem periodu intenzivno radio na preseljenju korisnika u organizirano stanovanje u zajednici, paralelno razvijajući novu mrežu socijalnih usluga u zajednici. U radu ćemo prezentirati presjek aktivnosti od donošenja Master plana deinstitutionalizacije do organiziranja i funkcioniranja prve i druge službe organiziranog stanovanja u zajednici. Paralelno s procesima DI intenzivno radimo na širenju socijalnih usluga u zajednici, kao što su Dnevni centri u zajednici, rana intervencija i podrška udomiteljstvu. Kao ključne točke, izložit ćemo stajališta i naša prva iskustva vezana uz procjenu i odabir korisnika, odabir i edukacija osoblja za rad u zajednici, stavovi zaposlenika o DI, suradnja s roditeljima, skrbnicima i kolegama iz CZSS, rizici i njihova prevencija, izazovi i prepreke, etički aspekti procesa te perspektiva promjena i očekivani rezultati.

SPREMLJAVA IZVEDBE POKLICNE MATURE ZA KANDIDATE S POSEBNIMI POTREBAMI

dr. Alenka Turičnik
CPI

Med redne naloge Centra Republike Slovenije za poklicno izobraževanje (CPI) sodi tudi spremljava izvedbe poklicne mature. V letu 2015 je bila pri spremljavi večja pozornost namenjena dijakom s posebnimi potrebami. V prispevku predstavljam nekaj svojih opažanj ter opažanj sodelavcev s spremljave poklicne mature 2015.

Poklicna matura je zaključek srednjega strokovnega izobraževanja, poklicno-tehniškega izobraževanja ali poklicnega tečaja za izobraževalne programe s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo ter prilagojene izobraževalne programe z enakovrednim izobrazbenim standardom.

Poklicna matura je sestavljena iz štirih izpitov oziroma predmetov. Prvi predmet predstavlja izpit iz materinščine. Poklicna usposobljenost se preverja pri drugem in četrtem predmetu poklicne mature. Drugi predmet je temeljni strokovno-teoretični predmet, četrti pa je izdelek in/ali storitev ali nastop. Tretji predmet je izpit iz matematike ali tujega jezika oziroma drugega jezika na narodno mešanem območju.

V okviru spremljave poklicne mature za dijake s posebnimi potrebami sem se sama poleg opazovanja izvedbe izpitov sestala tudi z ravnateljem (predsednikom šolske maturitetne komisije), s tajnico šolske maturitetne komisije ter s svetovalno delavko posamezne spremljane šole. Od njih sem pridobila podatke, temelječe na strokovnih mnenjih, odločbah o usmeritvi, sklepih Državne komisije za poklicno maturo o opravljanju maturitetnih izpitov na prilagojen način ter individualiziranih programih za spremljane dijake. Pri tem so bili osebni podatki varovani v skladu z zakonodajo.

V prispevku se osredotočam na tri primere dijakov s posebnimi potrebami iz spremljave, opravljene junija 2015. Vsi trije dijaki so obiskovali izobraževalne programe s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo. Vsak izmed omenjenih treh dijakov je imel odločbo o usmeritvi kot dolgotrajno bolan.

Spremljava je pokazala, da se učitelji in drugi strokovni delavci na srednjih šolah s programi s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo zelo trudijo pomagati dijakom s posebnimi potrebami, vendar imajo pri tem pogosto premalo ustrezne podpore.

Vsak dijak s posebnimi potrebami je zgodba zase in potrebuje individualen pristop.

Pri kakovosti obravnave dijakov s posebnimi potrebami v programih srednjega strokovnega in poklicno-tehniškega izobraževanja s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo je na vseh ravneh še veliko prostora za izboljšave.

IZZIVI PRI ŠIRJENJU MOŽNOSTI V SVZ HRASTOVEC

Petra Hameršak

Socialno varstveni zavod Hrastovec, Hrastovec

Socialno varstveni zavod Hrastovec je največji posebni socialno varstveni zavod, katerega poslanstvo je institucionalna skrb za odrasle osebe s težavami v duševnem zdravju in s težavami v duševnem razvoju. V zavodu živi 642 stanovalcev na 24 različnih lokacijah. V vsakem primeru gre za bolj ali manj intenzivno institucionalizirano obliko bivanja.

Vsak od nas je tako ali drugače vpet v določen sistem, kjer imamo več ali manj možnosti odločanja. Stanovalci ali ljudje, ki živijo v institucijah imajo te možnosti še toliko bolj omejene. Prikrajšani so za neodvisno odločanje o svojem življenju. Od drugih so odvisni pri najosnovnejših, kot tudi pri bolj zahtevnih posegih. Pa naj gre za to, kaj bodo jedli za zajtrk ali do tega, kako bodo obravnavani pri psihiatru. Institucija ne more funkcionirati brez določenih pravil, ki veljajo za vsakega stanovalca. V SVZ Hrastovec postavljamo drugačen koncept in se proti institucionalizmu postavljamo z intenzivnim individualiziranim pristopom. Osnovno vodilo pri snovanju podpore stanovalcem nam je individualni načrt podpore, ki temelji na 5 magnetih po Brandonu. Pri tako širokem spektru uporabnikov, je individualizacija več kot potrebna, saj ne obstajajo generalizirani recepti, ki bi veljali za vse stanovalce.

Obstaja tudi veliko vprašanje ali je lahko institucija, kot je Hrastovec odskočna deska za »novo življenje«? IN kaj bi naj to sploh pomenilo? Govorimo o resocializaciji, normalizaciji, socialnem vključevanju itd. Vsako obdobje prinese nov termin s katerim označujemo samo to, da se zmanjša stigmatizacija in zapiranje tistih, ki ne odgovarjajo trenutnim »normalnim« standardom. Res je, da določene osebe potrebujejo več podpore, kot drugi. Nekateri potrebujejo 24-urno podporo, ki jo lahko prejmejo samo od dovolj strokovno usposobljenega osebja. Nekateri ne zmorejo obvladovati svojega vedenja in želja in postanejo v družbi nezaželeni ali celo nevarni. Za vse ne obstaja recepta ali rešitve. Večina pa jih lahko živi v tako ali drugače strukturiranem okolju, ki je obkoljeno z razno infrastrukturo, ki ljudem daje občutek, da so še vedno del družbe.

KLJUB ZAKONSKIM OMEJITVAM SE Z DOBRO VOLJO IN MEDSEBOJNIM SODELOVANJEM TER POSLUHOM LAHKO DOSEŽE NA VIDEZ NEMOGOČE – SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK IN NJIHOVIH DRUŽIN V VRTCU »MARTIN KRPAN« CERKNICA

Bernarda Okoliš, Erna Zabukovec

Vrtec "Martin Krpan" Cerknica, Cerknica

Vključevanje otrok s posebnimi potrebami v Vrtec »Martin Krpan« Cerknica je že od nekdaj, ko Zakona o usmerjanju OPP niti še ni bilo, nekaj povsem običajnega. Že takrat smo, eni redkih, imeli organizirano nevrofizioterapijo za gibalno ovirane otroke ter timsko obravnavo s psihologinjo in razvojno pediatrijo za OPP in njihove družine. Deloval je tudi razvojni oddelek, ki pa se je leta 2001, zaradi premajhnega interesa vpisa in predvsem zaradi vključevanja OPP v redne oddelke, zaprl. Izredno velik posluh občine in angažiranost vodstva ter svetovalne službe vrtca je v vseh teh letih razlog, da v našem vrtcu omogočamo varstvo otrokom z najrazličnejšimi ovirami in primanjkljaji: s težko obliko cerebralne paralize in slepoto, s težko obliko motnje strjevanja krvi, z gastrostomo, z avtizmom in motnjo v duševnem razvoju, ki jim je na pobudo vrtca občina omogočila spremljevalca brez odločbe, pomoč na domu otrokom, ki jim nevarnost okužb ogroža življenje, s hudo obliko epilepsije, z De Georgijevim sindromom, iz rejniških družin, ki jim DSP omogočamo četudi niso vključeni v vrtec ...

V vrtcu je za poln delovni čas zaposlen specialni pedagog, ki ne izvaja le ur DSP, ki jih otroci dobijo z odločbo o usmerjanju, temveč nudi pomoč tudi otrokom, ki le-to v danem trenutku nujno potrebujejo, a odločbe še nimajo ali potrebujejo pomoč le prehodno. Velik poudarek pri izvajanju DSP je tudi delo s starši otrok, s katerimi izvajamo DSP.

Lahko se pohvalimo, da v našem vrtcu že izvajamo pomoč otrokom v obliki, ki si jo na nivoju Slovenije želimo že dalj časa. Namreč, da bi DSP v predšolskem obdobju dobili vsi otroci, ki jo potrebujejo, in to le na predlog zdravnika ali po presoji strokovnih delavcev v vrtcu.

Z dobro voljo in konstruktivnim medsebojnim sodelovanjem, kljub oviram v zakonodaji, omogočamo optimalno socialno vključenost otrok v našem okolju.

EN VRTEC ZA VSE

Marjeta Škrli

Vrtec Sežana, Sežana

V eni izmed večjih enot Vrtca Sežana je poleg desetih oddelkov tudi oddelk s prilagojenim programom za otroke s posebnimi potrebami. Program oddelka je prilagojen posebnim potrebam vključenih otrok, s tem da je možnost prehajanja v redne oddelke in da je tudi veliko »spontanega« družjenja med otroki (na igrišču, sprehodih ter skupnih dejavnostih, ki se izvajajo v enoti - obisk dedka Mraza, gledališke in glasbene predstave, obisk knjižnice, pasavček ...).

Poleg programa so v vrtcu tedenske obravnave delovnega terapevta, fizioterapevta (RA Koper ter logopeda (CKSG Portorož)).

V Vrtcu Sežana sta zaposleni dve svetovalni delavki – psihologinja in specialna pedagoginja. Specialna pedagoginja v sklopu svojega dela izvaja DSP za otroke z odločbami. Preko dela svetovalne delavke pa so omogočene tudi tedenske ali 14-dnevne obravnave otrokom brez odločb (ki jo glede na težave ne bi dobili), na podlagi soglasja staršev. Povečini gre za otroke iz nižjega SES, tuje jezičnega okolja in za otroke v zadnjem starostnem obdobju (5-6let).

Potek dela: vzgojiteljica opozori na otroka, psihologinja izpelje pregled otroka in določi ali je zanj potrebna specialno-pedagoška obravnava, ki jo potem specialna pedagoginja izvaja. Velikokrat gre predvsem za spodbujanje veščin, ki otrokom koristijo v nadaljnjem izobraževanju predopismenjevanje, vaje grafomotorike, osvajanje količinskih in prostorskih pojmov, širjenje besedišča). S tem omogočimo otrokom učenje v skupini ter učenje ob individualni vzpodbudi specialne pedagoginje.

VKLJUČEVANJE V LOKALNI VRTEC

Vanja Sušec, Tatjana Šušteršič, Mojca Trontelj

Center za usposabljanje, delo in varstvo Dobrna, Dobrna

V prispevku bomo predstavili vključevanje otroka z Downovim sindromom v program za predšolske otroke v Vrtcu Dobrna. Ideja o vključevanju je nastajala kar nekaj časa, ključnega pomena pri tem so bile pozitivne izkušnje izvedenega projekta »Drugačnost združuje«, ki ga je v letu 2007 zasnovala in realizirala sodelavka Tatjana Šušteršič. Namen projekta je bilo vzpostaviti sodelovanje oseb s posebnimi potrebami z otroki iz vrtca in šole ter lokalnim okoljem. Organiziranih je bilo več delavnic, ki so se odvijale na različnih lokacijah, v večini primerov pa so bile realizirane v Centru za usposabljanje, delo in varstvo Dobrna. Odločitev za tokratno vključevanje je temeljila na razmišljanju o pomembnosti pridobivanja izkušenj na področjih vzpostavljanja socialne interakcije in komunikacije z vrstniki, medsebojnega sodelovanja in druženja, učenja različnih spretnosti in veščin ter učenja po modelu. Med drugim smo želeli spodbujati spoznavanje, razumevanje in spoštovanje različnih potreb sovrstnikov. Enega izmed pomembnih dejavnikov je predstavljalo vse pogostejše vključevanje predšolskih otrok s posebnimi potrebami v naš center. V letu 2014 smo se pričeli dogovarjati z vodjo Vrtca Dobrna glede izbire ustrezne skupine. S šolskim letom 2014/15 se je v njihov program pričel vključevati takrat sedemletni fant z Downovim sindromom s pomembnim razvojnim primanjkljajem. Za izvedbo uspešnega vključevanja je bilo ključnega pomena sodelovanje z vzgojiteljicama in njuna pripravljenost za tovrstno povezovanje. Srečanja z vrstniki potekajo enkrat tedensko po 1 uro v vrtcu ob spremstvu strokovne delavke centra. Po dobrem letu in pol sodelovanja opazamo več pozitivnih sprememb v interakciji z vrstniki tako pri fantu z Downovim sindromom kot pri otrocih v vrtcu. Vrstniki ga pogosteje vključujejo v svojo igro, si želijo njegove pozornosti, mu nudijo pomoč, z njim sodelujejo in ga v veliki meri sprejemajo. Skozi proces medsebojnega sodelovanja so otroci v vrtcu spoznali različnost fantovih potreb in se nanje pozitivno odzivali, hkrati pa so z otroško radovednostjo postavljali vprašanja o njegovi drugačnosti. Sodelovanje med vrtcem, OŠ Dobrna in našim centrom je vse ustanove medsebojno še bolj povežalo. Redno se srečujemo na organiziranih dogodkih, tako v vrtcu, šoli kot v našem centru. Vključevanje otrok s posebnimi potrebami v redne oblike vzgoje in izobraževanja jim nudi številne možnosti v procesu normalizacije.

DELAVNICE KOT OBLIKA IZVAJANJA DODATNE STROKOVNE POMOČI

Aleksandra Horvat

Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, Ljubljana

Socializacija je zelo pomembno področje za vse otroke, tako tudi za otroke s posebnimi potrebami. Obvladovanje socialnih veščin je osnova, ki krepi posameznika in njegovo samozavest tako v družinskih kot širših socialnih odnosih. V Zavodu za slepo in slabovidno mladino smo se odločili, da se socializacije lotimo na 2 nivojih – in sicer socializacija slepih in slabovidnih otrok med sovrstniki v inkluziji in socializacije teh istih otrok med seboj, znotraj skupine slepih in slabovidnih. Skozi izkušnje smo opazili, da težja kot je okvara vida, večja je potreba otroka po socialnih stikih z drugimi otroki s podobnimi težavami. In kmalu se je izkazalo, da niso le otroci tisti, ki čutijo potrebo po druženju s prijatelji s podobnimi težavami, ampak se je enaka potreba pokazala tudi pri starših. Da bi zadovoljili kar največ potreb hkrati, smo začeli organizirati dvodnevne delavnice. Delavnice za vrtčevske otroke in učence 1. triade OŠ potekajo dva krat oz. tri krat letno in so namenjene celotni družini. Vzporedno potekajo delavnice za otroke ter delavnice in izobraževanja za starše. Na delavnice za učence 2. in 3. triade OŠ ter dijake so vabljeni učenci/dijaki brez staršev. Vsebine delavnic so zelo različne, vse aktivnosti pa so prepletene z učenjem in urjenjem specialnih znanj (orientacija, vaje vida/tipa, vsakodnevna opravila in spretnosti, računalništvo...), ki slepim in slabovidnim otrokom omogočajo večjo samostojnost v vsakodnevnom življenju. Vsi vabljeni na delavnice imajo možnost prenočiti v Zavodu, tako da se druženje po navadi zavleče v pozne večerne ure. Izkazalo se je, da so se tako med otroki/učenci/dijaki kot tudi starši stkale dobre prijateljske vezi, ki se ohranjajo tudi izven organiziranih srečanj. Te prijateljske vezi, ki jim v prvi vrsti pomenijo iskreno razumevanje njihove stiske ali trenutnega problema, pa so nenadomestljive.

AKTIVNI, ZDRAVI IN ZADOVOLJNI - PROJEKT INTEGRACIJE INVALIDOV V ŠPORT IN ŠPORTNE ORGANIZACIJE Z NAMENOM IZENAČEVANJA NEENAKOSTI V ZDRAVJU

Gal Jakič

Zveza za šport invalidov Slovenije - Paraolimpijski komite

Projekt "Aktivni, zdravi in zadovoljni" s prilagoditvijo in razvojem novih športno-gibalnih programov skrbi za izenačitev možnosti za ukvarjanje s športom in zmanjševanje neenakosti v zdravju med populacijo otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami, odraslih invalidov in invalidov starostnikov. Partnerji projekta (Zveza za šport invalidov Slovenije - Paraolimpijski komite; Valnesfjord Helsesportssenter; URI Soča; Zavod RS za šport Planica; CUDV Draga; CIRIUS Kamnik) so prilagodili športno-gibalne programe Mali sonček, Zlati sonček, Krpan in Naučimo se plavati, dodajajo nove discipline v sistem Šolskih športnih tekmovanj. Hkrati skrbijo za razvoj novih rekreativnih programov za odrasle invalide in invalide starostnike, ki so cenovno dostopni in se lahko izvajajo v društvih, doma ali na delovnem mestu. Pomemben sklop projekta sestavljajo izobraževanja strokovnih delavcev v rednih vzgojno-izobraževalnih ustanovah, v zavodih, centrih in domovih za otroke in mladino s posebnimi potrebami ter izvajalce programov na ravni NVO in drugih ponudnikov.

GLUHI UČENCI IN DIJAKI V INTEGRACIJI S TOLMAČEM SZJ

Sabina Pokovec, Nataša Kordiš, Natalija Rot

Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, Ljubljana

Z Zakonom o otrocih s posebnimi potrebami, ki je bil potrjen v letu 2012, je bilo sprejeto, da od 1. septembra 2013 dalje lahko gluhi učenec ali dijak zaprosi za tolmača pri pouku. V septembru 2014 se je MŠ sestalo s predstavniki ZDGNS, predstavniki ZGNL, starši, predstavniki šol, kamor so bili vključeni gluhi otroci, predstavniki ZZTSZJ in tolmači, da uskladijo sodelovanje. Prva tolmačenja so se pričela sredi oktobra 2014. V letošnjem šolskem letu so za potrebe tolmačenj zaposlili na ZGNL tri tolmačke in na CSG Maribor eno tolmačko.

Tolmačke v razredu predstavljamo socialno vez med otrokom in njegovim socialnim okoljem. Tolmačimo vse kar pove učitelj, učna gradiva, kar povedo sošolci, obvestila in navodila. Prav tako tolmačimo vse, kar pove gluhi učenec/dijak.

Slovenski znakovni jezik je samostojen jezik, ki vsebuje vse prvine govornega jezika. Izvajanje znakovnega jezika poteka s kretnjami, mimiko, gibanjem telesa in govorom. Slovenski znakovni jezik ne moremo neposredno enačiti s slovenščino, saj se osebki in povedki nahajata v povedi drugje in so vsa naslonila in obrazila izražena popolnoma drugače.

Tolmačenje v materin jezik gluhih učencev je izrednega pomena, saj tolmač ves čas širi otrokov besedni zaklad, mu še bolj približa njegov jezik in slovenščino ter tako bistveno prispeva k opismenjevanju učenca/dijaka. Gluhi so prikrajšani v marsičem. Iz izkušenj pri delu z gluhihmi pa vemo, da je potrebno biti zelo pozoren na neznane pojme in nove situacije. Te je potrebno pojasniti in preveriti razumevanje.

Sodelovanje med tolmačkami in šolami v Ljubljani, Komendi, Ribnici in Cerknem je dobro steklo. Pri pouku prihaja do različnih situacij, ki jih želimo predstaviti. Učitelj vodi učno uro, mi mu s svojim izvajanjem nudimo podporo. Tako se lažje osredotoči na vse učence in ne rabi paziti na izvajanje za gluhega učenca/dijaka. Naša prisotnost je zanje zelo dobrodošla.

TERAPEVTSKE IN DRUGE OBLIKE PROSTOČASNIH AKTIVNOSTI, KOT SREDSTVO VEČJE SOCIALNE VKLJUČENOSTI OSEB S POSEBNIMI POTREBAMI

dr. Erna Žgur, Barbara Lemut
CIRIUS Vipava, Vipava

Povzetek Prispevek predstavlja vlogo, pomen in način organizacije razširjene terapevtske dejavnosti v Cirijs-u Vipava, kjer se posamezne individualne ali skupinske terapevtske oblike medsebojno prepletajo, dopolnjujejo ter nadgrajujejo v učinkovite prostočasne dejavnosti. Na različne terapevtske dejavnosti pogosto gledamo le z medicinsko-rehabilitacijskega vidika. Pri tem pozabljamo na njihovo pomembno povezovalno, širšo socialno komponento. Cirijs Vipava namenja pozornost vse večjemu socialnemu vključevanju učencev v neposredno okolje. V ta namen načrtno izvaja različne terapevtske dejavnosti v obliki hipoterapije, terapije ter aktivnosti s pomočjo konjev, športni dan na konju ..., le-te spodbujajo pri učencih boljše motorične sposobnosti, večjo socialno vključenost, prilagodljivost na novo okolje, širitev socialnih stikov z vrstniki, ljudmi, ki vstopajo v njihov neposredni svet usposabljanja izven ustanove. Omenjene aktivnosti se izvajajo v naravnem okolju, zunaj omejenega urbanega prostora ustanove, vanje se poleg terapevtov vključujejo tudi drugi strokovni delavci (glasbeni, likovni, plesni pedagog...) ter zunanji sodelavci in starši. S svojim znanjem, poznavanjem procesov ter zakonitosti narave, prebudijo v učencih potrebno zvedavost, ki jo usmerjamo v navezovanje stikov, povezovanje z vrstniki, vključevanje v skupinsko dinamiko, gradnjo pozitivnega odnosa do sebe, drugih ter narave. Izvajanje terapevtskih in drugih usmerjenih prostočasnih aktivnosti izboljša njihovo učno in socialno delovanje učencev. Cirijs Vipava v ta namen načrtno spremlja skupino učencev (12), ki so vključeni v hipoterapevtske ter druge aktivnosti (najmanj 3 mesece) ter ugotavlja njihov kognitivni in socialni napredek. Delni rezultati so pokazali njihovo učinkovitost na izdiferenciranosti posameznih motoričnih komponent, večji socialni sprejetosti, pripadnosti ter zrelosti. V raziskavi smo preverjali tudi stališča strokovnega kadra do učinkovitosti posameznih terapevtskih aktivnosti. Ugotavljamo, da so različne oblike prostočasnih in terapevtskih aktivnosti, ki so jih deležni učenci s posebnimi potrebami, pomembno sredstvo za nadgradnjo nekaterih komponent osebnega, kognitivnega ter širšega socialnega razvoja. Ključne besede: terapevtske aktivnosti, hipoterapija, terapija s konji, socialna vključenost

KAJ POMENI SOCIALIZACIJA SLEPIH IN SLABOVIDNIH V RAZLIČNIH ŽIVLJENJSKIH OBDOBJIH IN VLOGA STROKOVNEGA CENTRA?

Katjuša Koprivnikar, mag. Nina Čelešnik Kozamernik

Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, Ljubljana

Socializacija poteka kot proces, v katerem se ljudje prilagajamo družbi, živimo, se vključujemo v družbo in prejemamo njeno kulturo ter oblike vedenja, ki v določeni skupnosti veljajo. A skupnost je večina; vsak, ki je drugačen pa je v manjšini, torej bi morala obstajati socializacija manjšin, kajti zanje veljajo drugačna prepričanja in potrebe.

Socializacija je le eden od razlogov zakaj so strokovni centri nujni. Glavna naloga strokovnih centrov mora biti tako usmerjena v aktivnosti, ki zagotavljajo čim večjo vključenost slepe ali slabovidne osebe in družine v vseh življenjskih obdobjih v širše družbeno okolje. Ker tovrstnih centrov v Sloveniji še nimamo oz. so v nastajanju, je pomembno, da spregovorimo tudi o vlogi centra pri ustvarjanju pogojev za čim večjo socialno vključenost oseb s posebnimi potrebami.

PRILAGAJANJE IN OBLIKOVANJE BESEDIL ZA SLEPE IN SLABOVIDNE

Marija Repe Kocman

Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, Ljubljana

Otroci, učenci in dijaki (v nadaljevanju učenci) se v vsakodnevem življenju, predvsem pa v vzgojno-izobraževalnem procesu srečujejo z najrazličnejšimi besedili, knjigami, učbeniki, delovnimi zvezki, učnimi listi, testi..., ki bi jih morali prebrati, rešiti, odgovoriti na vprašanja, izpolniti, dopisati, pobarvati. Žal slepi in slabovidni učenci pogosto takšnih gradiv ne morejo uporabljati, ker so za njih neustrezna, neprilagojena in zato neuporabna. Zato na Zavodu za slepo in slabovidno mladino Ljubljana (v nadaljevanju Zavod) prilagajamo in oblikujemo najrazličnejša gradiva: učbenike, učne liste, teste in čedalje pogosteje tekmovalne pole za različna tekmovanja. Pri prilagajanju gradiv je potrebno poudariti, da se prilagoditve ločijo na prilagoditve za slepe in prilagoditve za slabovidne. Prilagoditev zajema strokovni pregled posameznega gradiva in nato oblikovanje v povečanem tisku in brajici. Strokovni pregled opravi učitelj posameznega predmetnega področja, ki poučuje slepe in slabovidne in pozna učni načrt za posamezen predmet. Nato skupaj z oblikovalcem na novo oblikujeta gradiva za slabovidne in gradiva za slepe. Pri oblikovanju za slabovidne moramo slediti različnim priporočilom, npr: velikost in ustreznost ter slog pisave, leva poravnava besedila, razmik med vrsticami... Vendar je zaradi zelo različnih okvar vidne funkcije pri slabovidnih pogosto potrebna individualna prilagoditev in oblikovanje. Tudi pretvorba v brajico potrebuje posebno oblikovanje: leva poravnava besedila, podčrtovanje naslovov in podnaslovov... Posebno pozornost se posveča prilagajanju slikovnega gradiva za slabovidne in opisu slik za slepe. Najbolj obsežno, zahtevno ter dolgotrajno delo je prilagajanje učbenikov, kjer vedno skušamo slediti izvirniku. Že četrto leto slepim in slabovidnim učencem prilagajamo tudi tekmovalne pole. Tekmovanja imajo v izobraževalnem sistemu čedalje večjo veljavo in jih je vsako leto več. Predvsem slepi, a tudi slabovidni se teh tekmovanj v preteklosti niso mogli udeleževati, ker so bile obstoječe tekmovalne pole za njih neuporabne. Z prilagoditvami želimo na Zavodu učencem zagotoviti enakovredno vključenost v inkluzivni izobraževalni proces.

KAKO USPEŠNO PRIPRAVITI SREDNJO ŠOLO NA PRIHOD SLEPEGA IN SLABOVIDNEGA UČENCA?

Karmen Pajk

Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, Ljubljana

Proces integracije otrok s posebnimi potrebami omogoča tudi slepim in slabovidnim učencem, da se vključijo v redne srednje šole, v gimnazijski program, srednje poklicno izobraževanje in poklicno-tehniško izobraževanje.

Ko je učenec oziroma bodoči dijak usmerjen v določeno srednjo šolo, potem ko ga tja usmeri tudi komisija za usmerjanje, se pravo delo za šolo in vse, ki so vključeni v srednješolski učni proces s slepim in slabovidnim dijakom, šele prične. Že vrsto let kot mobilna pedagoginja spremljam prehod učencev z motnjo vida v srednjo šolo. Če izhajam iz lastne prakse, je dejstvo, da srednje šole nihče najbolje ne pripravi na vstop slepega in slabovidnega učenca. Zato edino in nujno pomoč predstavlja mobilni pedagog z Zavoda za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani.

Težave se pojavljajo na več področjih. Prvi in večji prehod predstavlja novo okolje, novi šolski prostori, ter vsakodnevna pot do šole, ki je za videče dijake samoumevna, za slabovidnega ali slepega dijaka pa lahko predstavlja veliko dela in predhodnih priprav.

Ker slaboviden oz. slep dijak pri pouku dela na povsem drugačen način in posebnimi pripomočki kot videči sošolci, mora šola ne le zagotoviti te pripomočke, ampak biti tudi usposobljena rokovati z njimi. Ni dovolj, da je samo učenec večč dela s specialno opremo za slepe in slabovidne, nemalokrat pri tem potrebujejo pomoč učitelja.

Naslednji, morda najpomembnejši vidik, je socialna vključenost slepega in slabovidnega dijaka v novo okolje sošolcev in vrstnikov. Vemo, da je obdobje adolescence eno najbolj občutljivih. Slep in slaboviden dijak, ki nima takšne vizualne percepcije kot videči, mora vložiti veliko več v navezovanje (prvih) stikov. Nemalokrat se tak otrok sooča z nesprejemanjem slepote in slabovidnosti s strani vrstnikov, posledično doživlja izolacijo in odrinjenost od vrstnikov. Koliko več truda, aktivacije in samoiniciative mora vložiti, verjetno ve samo dijak. Na uspešnost procesa vplivajo v veliki meri tudi učitelji in razrednik.

TUDI MI USTVARJAMO V SKUPNOSTI IN ZA SKUPNOST

Vojka Lipovšek Polc, Sanda Peter

CUDV Črna, Črna na Koroškem

Skozi tri zgodbe stanovalcev, ki živijo v stanovanjih v kraju in se vključujejo v različne organizirane aktivnosti in dogodke, opravljajo različna dela, se v prostem času družijo z ljudmi v širši lokalni skupnosti razmišljamo o kvaliteti življenja, ki vsakemu lahko pomeni nekaj drugega. Življenje v stanovanju daje stanovalcem, ki so osebe z motnjami v duševnem razvoju, možnost samostojnosti v sprejemanju odločitev, sodelovanju in odgovornosti. Kaj? Koliko? Kdaj? Na kakšen način? Za kvaliteto življenja je nujno potrebna podpora širše skupnosti, od katere je v veliki meri odvisno kako bodo stanovalci živeli. Kako lahko skupaj ustvarjamo pogoje v skupnosti, ki zagotavljajo njihovo kvaliteto življenja?

VKLJUČEVANJE OSEB S PRIDOBLENO MOŽGANSKO POŠKODBO V DRUŽBENO ODGOVORNE AKTIVNOSTI V CENTRU NAPREJ

Maja Čeh

Naprej - Center za osebe s pridobljeno možgansko poškodbo, Maribor

Med pomembne komponente »lastne vrednosti« v življenju sodi članstvo v skupnosti in sodelovanje z drugimi v vrednih in smiselnih aktivnostih. Dejstvo je, da se družbena vloga po pridobljeni možganski poškodbi (PMP) spremeni. Sposobnost sodelovanja v različnih aktivnostih se zmanjša. Invalidnost ima najpogosteje za posledico izključenost iz socialne mreže, medsebojni odnosi se spremenijo, pojavi se socialna izolacija. Nič nenavadnega ni, da se ljudje po PMP soočajo z bojznimi o možnih negativnih posledicah povezanih s sodelovanjem v pomembnih in družbeno vrednih aktivnostih. V prispevku bomo predstavili koliko in na kakšne načine Center Naprej, center za osebe s PMP, vključuje osebe s težkimi možganskimi poškodbami v družbeno odgovorne in pomembne aktivnosti v skupnosti. Prvi primer bo osvetlil aktivnost preventivnih delavnic namenjenih različnim ciljnim skupinam. V teh delavnicah strokovni delavci skupaj z uporabniki osveščajo o posledicah PMP in možnih preventivnih ukrepih. V drugem primeru bomo predstavili opravljanje družbeno koristnega dela, ki ga kot ukrep dobijo osebe, ki so storile prekršek in je alternativa zaporu, poravnavi ali kazenskemu pregonu. Osebe, ki opravljajo v Centru Naprej družbeno koristno delo, so večinoma mladoletni 'prekrškarji', ki v centru pridejo v stik z osebami s PMP ter tako iz prve roke zvedo, kakšne so lahko posledice tvegane in nepremišljenega vedenja. V prispevku bomo izpostavili učinke, ki jih ima naše preventivno delo na ožjo in širšo javnost, ne nazadnje tudi na naše uporabnike, ki v delavnicah dobijo novo vlogo kot aktivni izvajalci učenja. Tretji primer predstavlja aktivnosti Pohodniške sekcije Centra Naprej v sklopu vseevropskega projekta Teden gibanja. Cilj Tedna gibanja je širša evropska promocija koristi aktivnosti in redne udeležbe v športnih in drugih fizičnih aktivnostih. V Centru Naprej poseben pomen v okviru tega posvečamo promociji gibanja oseb s posebnimi potrebami in njihovemu aktivno vključevanju v širše družbeno okolje.

CELOSTNA OBRAVNAVA UPORABNIKA NA POTI SAMOSTOJNOSTI

Maja Rozman, Metoda Novak
VDC Tončke Hočevar, Ljubljana

Prehod osebe z motnjo v duševnem in telesnem razvoju iz šole/doma v varstveno delovni center je za marsikaterega posameznika težak. Stiske posameznikov in svojcev ob vključitvi v storitev vodenje, varstvo in zaposlitev ter v storitev institucionalnega varstva so lahko zelo velike.

V prispevku želimo poudariti, kako pomembno je vseživljenjsko učenje oseb z motnjo v duševnem razvoju v šoli, v domačem okolju, v različnih situacijah. Ob prehodu je ključnega pomena posameznikova samostojnost (skrb zase, samostojnost v okolju), podpora družine, pozitivne spodbude vseh, ki z njim delajo.

Zelo pomembno je tudi dobro sodelovanje šole in zavoda, kamor se oseba z motnjo v duševnem razvoju vključuje. Pomemben je realen prenos informacije o posameznikovem funkcioniranju v vsakdanjem življenju in v nepredvidenih situacijah, o posameznikovih interesih, željah, znanjih, veščinah in v čem je samostojen. Ob vključitvi v naš zavod se v delo s posameznikom vključi razširjen – multidisciplinarni tim, ki uporabniku omogoča uspešno vključevanje v socialno varstveno storitev varstvo, vodenje in zaposlovanje pod posebnimi pogoji ter vključitev v zanj ustrezno obliko bivanja v instituciji (bivalna skupina, stanovanjska skupina). Pomembno je, da posameznik dobi potrditve, da je uspešen in da se počuti sprejetega.

V VDC Tončke Hočevar delujemo tako, da osebam z motnjo v duševnem razvoju omogočamo čim bolj neodvisno življenje ob podpori različnih služb (strokovnih delavcev ter vseh drugih vključenih zaposlenih). Želimo si, da je uporabnik uspešen v delu, ki ga zmore v delavnici; prav tako pa tudi, da živi čim bolj samostojno v obliki bivanja, ki je primerna njegovim sposobnostim – ali v stanovanjski skupini, v bivalni enoti ali pa v zavodu.

Vizija našega zavoda je uporabnikom omogočiti življenje z vključevanjem v vse življenjske ravni ter zagotavljanje enakih možnosti za vse ob potrebni in ustrezni podpori.

VKLJUČEVANJE DRUŽIN Z OTROKI Z MOTNJAMI V DUŠEVNEM RAZVOJU V PODROČJA KAKOVOSTI ŽIVLJENJA

Ksenija Seršen, dr. Majda Schmidt Krajnc

OŠ Veržej, Veržej, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor

Vključevanje družin z otroki z motnjami v duševnem razvoju v področja kakovosti življenja mag. Ksenija Seršen, Osnovna šola Veržej, Puščenjakova ulica 7, 9241 Veržej dr. Majda Schmidt Krajnc, Pedagoška fakulteta Maribor, Koroška cesta 160, 2000 Maribor Povzetek prispevka Pri zagotavljanju enakih možnosti za svoje člane z motnjami in pri njihovem usmerjanju k ekonomski samozadostnosti, neodvisnemu življenju in polni udeležbi v družbi je izjemnega pomena podpora družini. Da bi družine lahko živele čim bolj kakovostno življenje in bile kompetentne pri spoprijemanju s primanjkljaji in specifičnimi potrebami otroka, potrebujejo dosegljivost različnih virov pomoči, zlasti strokovno in socialno/emocionalno podporo, tako formalno kot neformalno. Kakovost življenja družin, ki imajo otroke z motnjami v duševnem razvoju, se pojavlja kot pomemben holistični in multidimenzionalni koncept, ki vpliva na oblikovanje zakonodaje, vodi v ustreznejše delovanje strokovnih služb in omogoča boljše življenje posameznikov z motnjami in njihovih družin. V osrednjem delu prispevka predstavljamo del rezultatov raziskave o kakovosti življenja družin v severovzhodnem delu Slovenije. Podatke smo zbrali z uporabo mednarodnega vprašalnika o raziskovanju kakovosti življenja družine FQOLS – 2006. Pridobljeni podatki so se nanašali na posamezna področja kakovosti življenja (zdravje, finančno stanje, družinski odnosi, podpora drugih oseb, podpora služb za osebe z motnjo v duševnem razvoju, vpliv vrednot, poklic in priprava za poklic, prosti čas in rekreacija, interakcija s skupnostjo). Vsako področje smo ocenili še z vidika šestih dimenzij: pomen, možnosti, iniciativa, dosežki, stabilnost in zadovoljstvo. Empirične rezultate smo dopolnili s kvalitativno analizo odgovorov oz. mnenj, ki so jih podali starši. Med področji kakovosti življenja so starši z najvišjimi povprečji z vidika šestih dimenzij ocenili področja Družinski odnosi, Zdravje in Interakcija s skupnostjo, najnižje pa področja Finančno stanje, Podpora drugih oseb in Podpora strokovnih služb. Starši vsa področja kakovosti življenja izpostavljajo kot pomembna. Vsi si bolj ali manj prizadevajo, da bi kakovost življenja na posameznih področjih izboljšali, vendar pa ocenjujejo, da so možnosti omejene in tudi dosežki zelo slabi. Kot področje, ki vpliva več optimizma v življenje družin, so se izkazali Družinski odnosi, skrb pa vzbujajo rezultati s področij Podpora drugih oseb in Podpora strokovnih služb.

SKUPAJ ZMOREMO VEČ

Darja Krstić Podgorelec, Angelca Freljih, Alenka Corso

Dom Antona Skale Maribor, Maribor

Inovativni projekt, ki smo ga izvedli v lanskem šolskem letu. In je odličen primer dobre prakse. Namen projekta je na drugačen način povezati starše in njihove otroke s posebnimi potrebami in sicer na način, da za tri dni v drugem okolju izvedemo delavnice, ki bodo prispevale k boljšim medsebojnim odnosom med člani družine, povezanosti, sodelovanju. Zraven izkustvenih delavnic, ki jih bomo predstavile v prispevku, smo se posvetile tudi sprostivni in ustvarjalnim delavnicam, s katerimi smo popestrile tridnevno neprecenljivo izkustveno doživetje.

ARHEOLOGIJA ZA VSE

Karmen Drlić, dr. Aksinja Kermauner, dr. Vanja Kiswarday, dr. Irena Lazar, dr. Zrinka Mileusnić, Ivana Pintarič

Pedagoška fakulteta Univerze na Primorskem, Koper, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper

V projektu Univerze na Primorskem »Arheologija za vse: oživljanje arheološkega parka Simonov zaliv« je sodelovalo več partnerjev, med njimi tudi Fakulteta za humanistične študije in Pedagoška fakulteta.

V Simonovem zalivu v slovenski Istri se oživlja starorimske izkopanine, ki ponazarjajo del kulturno zgodovinske dediščine tega območja. Z vidika kontinuitete kulture življenja vidimo to kot priložnost za razvijanje inkluzivnosti na področju poznavanja in razumevanja kulturne in naravne dediščine. Vloga Pedagoške fakultete v tem projektu se osredotoča na iskanje rešitev za približevanje bogastva kulturne in arheološke dediščine osebam s posebnimi potrebami. Namen projekta je namreč prezentacija arheološkega najdišča Simonov zaliv, pri čemer je pomemben del celotnega projekta posvečen tudi zagotavljanju dostopnosti do informacij in priložnosti za izkustveno doživljanje kulturno arheološke dediščine vsem obiskovalcem, torej tudi obiskovalcem s posebnimi potrebami.

Sodelavci Pedagoške fakultete smo v projektu osredotočeni na cilje, povezane s prilagajanjem in povečevanjem dostopnosti vsebin in aktivnosti arheološkega najdišča Simonov zaliv. Naše vodilo pri snovanju čim bolj učinkovitih in ekonomičnih rešitev je paradigma univerzalnega načrtovanja. Ta predvideva, da se že v zasnovi načrtuje oblikovanje okolja z upoštevanjem širokega spektra potreb, ki so za nekatere nujne, za nekatere pa koristne in privlačne. Na osnovi teh smernic smo z vidika različnih vrst posebnih potreb s študenti analizirali izhodiščno stanje z namenom, da bi predvideli potencialne ovire in poiskali možne rešitve. Pripravili in izvedli smo tudi inkluzivne pedagoške in arheološke delavnice »Vonjam, tipam in okušam čas antike« za različne skupine otrok, mladostnikov in odraslih s posebnimi potrebami.

V okviru projekta so potekali izobraževalni seminarji za turistične delavce in prostovoljce, ki so na tak način pridobili specifična znanja s področja kulturne in naravne dediščine v lokalnem in širšem okolju s poudarki na vsebinah, ki jih arheološki park ponuja. Del izobraževanja je bil namenjen seznanjanju z značilnostmi obiskovalcev s posebnimi potrebami, kar bo pripomoglo k udejanjanju inkluzije.

DELO S SLEPIMI IN SLABOVIDNIMI V KONTEKSTU MUZEJA VIZUALNE UMETNOSTI: PRIMER UMETNOSTNA GALERIJA MARIBOR

dr. Jerneja Herzog, dr. Aksinja Kermauner, Brigita Strnad

Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor, Pedagoška fakulteta Univerze na Primorskem, Koper, Umetnostna galerija Maribor, Maribor

V prispevku bomo predstavili izobraževalno delo v kontekstu umetniškega muzeja, ki uresničuje pravico vseh, torej tudi slepih in slabovidnih do spoznavanja in uživanja likovne umetnosti. Socialna vključenost oseb s posebnimi potrebami pomeni med drugim tudi dostop do kulturnih dobrin, saj so te last prav vseh ljudi. S tem, da naredimo muzej prijazen tudi ljudem s PP, uresničujemo inkluzivno družbo, ki zagovarja enakopravnost ljudi za življenje brez izključevanja. Poudarili bomo vlogo muzejskega prostora, ki tudi tej ciljni skupini omogoča neposreden torej avtentični stik s kulturno dediščino. Na podlagi uspešne prakse s to ciljno skupino ob razstavah v Umetnostni galeriji Maribor bomo ovrednotili in predstavili preizkušene verbalne in praktično manipulativne metode. Le-te namreč vzpostavljajo vez med umetnino in slepo ali slabovidno osebo tako, da si o njej lahko ustvarijo določeno predstavo in idejo ter jo estetsko doživljajo. Zavedamo se, da je večina likovnih del kot avtentična izkušnja slepim in slabovidnim nedostopna. To so dela na dvodimenzionalnem nosilcu kot so slike, risbe, fotografije in jih osebam z okvaro vida lahko približamo samo posredno preko besednih opisov in tipnih predlog. Zato bomo izpostavili možnost neposrednega spoznavanja umetniških del, kot so kiparska dela iz obstojnejših materialov (kovina, kamen). Le te lahko slepi in slabovidni neposredno »gledajo« oz. tipajo in doživljajo prvo velikost, obliko, material, površino, razmerja umetniškega dela. Mnoga sodobna umetniška dela pa omogočajo doživljanje tudi preko drugih čutil kot sta sluh in vonj, kar pri slepih in slabovidnih tudi omogoča, da del dela doživljajo v neposrednem stiku. Tako pri posredni ali neposredni umetniški izkušnji pa bomo podali poseben poudarek dialogu, ki ga ob umetnini vzpostavimo muzejsko osebje in obiskovalci umetniške razstave. Dialog, ki temelji na enakovrednem vključevanju vseh udeležencev, pa omogoča, da se osebe z okvaro vida doživljajo kot sprejete in pomembne vrednote.

SOBIVANJE Z DRUGAČNOSTJO ALI POČITNICE ZA OTROKE IN MLADOSTNIKE

Zdenka Ketiš

Zveza Sonček, Ljubljana

Začetki segajo nekje v leto 1999 v Svečini, ko so sodelavci čisto po taborniško začeli s počitnicami za otroke s posebnimi potrebami Program počitnic za otroke in mladostnike, ki ga izvaja Zveza Sonček ponuja aktivno preživljanje prostega časa, zlasti za otroke s posebnimi potrebami, širjenje njihove socialne mreže, medsebojno druženje in druženje z zdravimi vrstniki, pridobivanje novih znanj in izkušenj. Program zajema izvajanje raznih športnih aktivnosti na prostem kot so kopanje v bazenu (poleti), jahanje, lokostrelstvo, pohajanje po okolici, spoznavanje življenja in dela na kmetiji, delo na zelenjavnem in zeliščnem vrtu, spoznavanje zelišč in zeliščarstva, izlete v bližnjo okolico z ogledom znamenitosti, ribolov, ustvarjalne delavnice, družabne večere, taborni ogenj, pomoč pri pripravi obrokov... Eden pomembnejših ciljev programa počitnic je druženje zdravih otrok in otrok s posebnimi potrebami, za kar so mnogi prikrajšani (zdravi otroci), prav tako gre za razbremenitev družin v času počitnic, ko je večina zavodov in domov zaprtih. Do sedaj uspešno in že kar tradicionalno sodelujemo z različnimi zavodi in organizacijami s ciljem popolne inkluzije otrok brez posebnih potreb v naše programe ali obratno. To je sodelovanje z CSD Moste Polje in njihovim programom Mostovna, z VZ Slivnica in zadnja leta z ČŠOD . V prihodnje si želimo čim več sodelovanja z lokalnimi skupnostmi (Medgeneracijska hiša, taborniki, skvti, udeleženci oratorija...). Sodelovanje in skupni program se lahko izvaja tudi le del programa (dneva), samo da pride do medsebojnega sodelovanja, druženja in izvajanja aktivnosti. Osnovni namen je zmanjševanje ovir v miselnosti zdravih otrok o invalidnosti in zmožnostih sodelovanja v družbi.

DELAVNICE SOCIALNIH VEŠČIN ZA OTROKE Z AVTISTIČNO MOTNJO

Janja Kranjc

OŠ Sava Kladnika Sevnica, Sevnica

Spektroavtistična motnja (SAM) je pervazivna razvojna motnja, ki se kaže skozi primanjkljaje na področju socialne interakcije, komunikacije in fleksibilnosti mišljenja. Otroci s SAM se zaradi narave svoje motnje v šoli dnevno soočajo z izzivi, vezanimi tako na samo šolsko delo kot na številne spremembe in pa situacije, ki zahtevajo učinkovito vedenje v socialni interakciji. Šola lahko otroku s SAM nudi ustrezno podporno okolje z zagotavljanjem strukture, ki daje občutek kontrole in varnosti, z ustreznimi prilagoditvami v procesu poučevanja, preverjanja in ocenjevanja znanja, pomočjo, vezano na premagovanje primanjkljajev na učnem področju ter z omogočanjem priložnosti za strukturirano učenje v socialnih situacijah. Sama že od leta 2005 izvajam delavnice socialnih veščin in komunikacije za otroke in mladostnike s SAM v okviru programov nevladnih organizacij, z letošnjim šolskim letom pa sem z izvajanjem delavnic pričela tudi na šoli. Skupina se srečuje 1-krat tedensko. Sam potek delavnice je podprt z vizualno strukturo. Delavnica je razdeljena v 3 glavne sklope aktivnosti, ki so vedno enaki, znotraj posameznega sklopa pa se dejavnosti menjajo. Prvi sklop je vedno namenjen gibalni dejavnosti, skozi katero učenci razvijajo veščine sodelovanja v skupni dejavnosti, hkrati pa podajajo lastne pobude in se izpostavijo pred skupino. Zadnji sklop je namenjen igri, skozi katero se učijo čakanja na vrsto, sprejemanje poraza ... V osrednjem sklopu pa poteka aktivno učenje posameznih pravil komunikacije ali pa delo na posamezni socialni veščini, situaciji. Po vsakem sklopu učenci zase in za druge ocenijo svoje sodelovanje in vedenje. Le-to spremljajo s sistemom žetoniranja, ki učencem omogoča spremljanje lastnega vedenja in jih hkrati motivira. Učenje socialnih veščin je za otroke s SAM ključno na njihovi poti k večji socialni vključenosti, zato menim, da bi tovrstno strukturirano učenje moralo najti svoje mesto v procesu izobraževanja otrok s SAM.

ENAKOPRAVEN IN SPREJET, ČEPRAV DRUGAČEN

Maja Volk

OŠ Miška Kranjca, Ljubljana

Ena izmed zelo dobrih oblik socialne vključenosti otrok s posebnimi potrebami je vključevanje v interesne dejavnosti OŠ, ki so tekmovalne narave. Konkreten primer: sodelovanje otrok s posebnimi potrebami pri interesni dejavnosti turizem in udeležba na tekmovanju Turizmu pomaga lastna glava, ki poteka v okviru Turistične zveze Slovenije na državnem nivoju. Skupina učencev pod mentorstvom učitelja pripravi krajšo raziskovalno projektno nalogo, nato pa jo predstavijo še na javni prireditvi. Otroci s posebnimi potrebami tako pridobijo izkušnje na več področjih: timsko delo in soodvisnost drug od drugega v obdobju snovanja naloge, vsak si izbere svoje močno področje na katerem gradi, za predstavitev na javni prireditvi ima tekmovalec enakovredno vlogo, vsi se po svojih močeh trudijo širši javnosti predstaviti svoj projekt, med seboj si pomagajo in se spodbujajo. Vsako leto imam v skupini vsaj enega otroka s posebnimi potrebami - letos kar tri od šestih. Učenci se pri interesni dejavnosti počutijo dobro sprejeti in vključeni, so sproščeni in ustvarjalni, z idejami marsikdaj presenetijo ostale v skupini. Gre za način neformalnega socialnega vključevanja v formalnem programu. Najboljše pa je, da je tekmovanje zastavljeno tako, da vsaka skupina prejme priznanje na državnem nivoju (bronasto, srebrno ali zlato), kar tem otrokom izjemno veliko pomeni, saj imajo možnost dokazati, da so tudi oni lahko nekje v špici, čeprav imajo posebne potrebe in so v šoli žal še vedno velikokrat tarča posmeha ali pa imajo občutek nesposobnosti in nesprejemanja. Na tak način dobijo možnost pokazati se v drugi luči in s tem počasi pridobivati tako na lastni samozavesti kot tudi pri vključevanju in vključenosti v družbo vrstnikov.

ELEMENTI INKLUZIJE

Judita Špolad

Osnovna šola Franceta Bevka Tolmin, Tolmin

14. oktobra 2015 smo slovesno praznovali 10. obletnico pripojitve k osnovni šoli. Iz samostojnega zavoda smo 1.9.2005 postali Podružnična šola za izobraževanje in usposabljanje otrok s posebnimi potrebami Osnovne šole Franceta Bevka Tolmin. Prispevek prikaže pot od začetnih strahov in negotovosti do čisto običajnih današnjih dni s sobivanjem in soustvarjanjem z vrstniki in lokalnim okoljem. Prispevek je osredotočen na oblike sodelovanja med učenci, zaposlenimi, starši in širšim okoljem ter na prostor, v katerem se prepletajo dejavnosti. V zaključku pa so navedeni kratkoročni načrti za bodočnost. Diaprojekcijo bodo spremljale fotografije, ki prikazujejo nekatere elemente inkluzije. Čeprav se zavedam, da inkluzija je ali pa je ni, smo z našimi elementi na dobri poti do nje. Nekje je pač treba začeti, pa zato morebiti postopnost odpravi marsikatero težavo in sama po sebi poveča odpor zoper kakršnokoli izločanje. judita Špolad, pomočnica ravnatelja

V ISKANJU ZLATEGA GUMBA ZA SOCIALNO VKLJUČENOST OTROK S POSEBNIMI POTREBAMI

Tatjana Čigon

CIRIUS Vipava, Vipava

Vsi lahko opazimo ogromno raznolikosti ljudi – raznolikost, ki naredi vsakega posameznika unikatnega, zanimivega, nadležnega, razveseljivega, frustriranega in skrivnostnega. Neodvisnost in samospoštovanje sta kvaliteti, na katerih sta zgrajena človeški ponos in spoštovanje ter sta potrebni za enakovredno sodelovanje v določeni skupnosti. Možnost enakovrednega sodelovanja pomaga pri graditvi pozitivne samopodobe in zaupanju v samega sebe. Posameznik, ki je zadovoljen sam s seboj in z drugimi, čuti, da je sprejet, počuti se varnega.

Socialna vključenost, ki predpostavlja enake pravice za vse posameznike oziroma družbene skupine, je pomembna tudi za otroke s posebnimi potrebami, ki se izobražujejo in usposablajo v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje v Vipavi. So ena izmed zelo ranljivih skupin in pri njihovem vključevanju v družbo imamo pomembno vlogo vsi, ki na kakršenkoli način z njimi prihajamo v stik. Vse terapevtske aktivnosti in dejavnosti ter pedagoški proces, ki poteka v našem centru, pomembno vplivajo in se navezujejo tudi na socialne odnose, stopnjo posameznikove udeležbe v njegovem socialnem življenju.

V iskanju novih načinov in metod dela z otroki, ki so vključeni v naš center sem preko izobraževanja spoznala pomen primarnih in doživljenjskih refleksov, ki nas oborožijo s strategijami za razvoj zrelih gibalnih vzorcev celega telesa in vplivajo na naše telesno, psihično in čustveno delovanje ter sposobnosti. Integracija primarnih otrokovih refleksov je pomembna za normalno delovanje otroka in odraslega, saj neintegrirani refleksi zaviralno vplivajo na motoriko, mišični tonus, govor, učne sposobnosti (branje, pisanje, računanje), organizacijo, socialno integracijo, samopodobo, čustvovanje, razumevanje, vedenje...

Preko integracije primarnih in doživljenjskih redfleksov želim telesu učenke s spektroatvistično motnjo pokazati kakšen je pravilen gibalni odziv. Njeno neintegrirano primarno gibanje jo namreč sili, da deluje na stopnji preživetja, to pa vodi v zoženje razpona pozornosti, pa tudi slabo spontano kontroliranje gibov, spretnosti in vedenja.

SOCIALNA VKLJUČENOST OTROK S ČUSTVENIMI IN VEDENJSKIMI MOTNJAMI

Klavdija Krajnc

Osnovna šola Veržej, Veržej

Otroci s čustvenimi in vedenjskimi motnjami, ki so nameščeni v Vzgojni dom Veržej, potrebujejo pri socialni vključenosti precej pomoči s strani strokovnih delavcev: od vzgojiteljev v domu, učiteljev in razrednika v šoli, do svetovalne službe. Ni jim lahko, ko zapustijo svoje najbližje ali svoj domači kraj, šolo. Nekateri tudi sredi šolskega leta. Že tako imajo čustvene in vedenjske težave, potem pa se morajo še prilagoditi novemu okolju, sprejeti nov ritem življenja, se soočati z novimi učitelji, sošolci. Vse to za otroka predstavlja stresne situacije, zato pa mora začutiti, da je v novem okolju sprejet. V različnih literaturah priznanih strokovnjakov lahko preberemo, da inkluzija pomeni nadgradnjo integracije, ki temelji na novih predpostavkah, in učitelji moramo sprejeti, da vsi otroci pripadajo skupni šoli. Zato se mora šola prilagoditi vsakemu posamezniku (Opara, 2015). V prispevku želim iz prakse predstaviti, kako se otroci s čustvenimi in vedenjskimi motnjami na razredni stopnji, ki bivajo v Vzgojnem domu Veržej in obiskujejo Osnovno šolo Veržej, socialno vključujejo v novo šolsko okolje med vrstnike, otroke, ki prihajajo iz domačega okolja. Pri vključevanju je vsekakor pomembna vloga učitelja, ki mora z otrokom razviti dober odnos. Otrok mora pri učitelju začutiti, da ga le-ta spoštuje, da lahko učitelju zaupa in da mu je učitelj pripravljen pomagati. Učitelj mora pokazati, da upošteva različnost otrok ter njihovih potreb. V prispevku želim predstaviti še nekatere strategije, ki so se izkazale kot uspešne pri delu z mlajšimi otroki s čustvenimi in vedenjskimi težavami na razredni stopnji.

DRUG DRUGEMU SMO POTREBNI

Polona Berlak, Rosanda Knežević

ZUDV Dornava, Dornava

Življenje odraslih oseb z motnjami v duševnem razvoju je pogosto omejeno na ozek prostor, kjer živijo in delajo. Kljub odraslosti jih okolica največkrat doživlja in se do njih vede kot do otrok, ki potrebujejo pomoč pri različnih opravilih, v različnih življenjskih situacijah. Postaviti osebo z MDR v ospredje, ji dati vlogo, ki ji bo kos in preko katere se bo potrjevala, se razvijala in čutila vrednost, pomembnost ter se uveljavljala v okolju in spreminjala stereotipe je bil osnovni cilj našega sodelovanja s Centrom starejših občanov Ormož, ki smo ga pričeli oktobra 2007. Danes so naši uporabniki pomembni prostovoljci starejšim občanom, ki nimajo sorodnikov ali jih le ti redko obiščejo. Dvakrat mesečno se družimo – enkrat mesečno peljemo nepokretne stanovalce na sprehod, drugi četrtek v mesecu pa se družimo v delavnicah ob različnih temah. Z delavnicami razvijamo svoje spretnosti, sposobnosti, znanja, občutek za drugega, izmenjujemo izkušnje, pridobivamo komunikacijske in socialne spretnosti ...in sooblikujemo prostor v katerem živimo in delamo. Ob vsej srčnosti, ki jo premorejo naši uporabniki ter želji, ki je v mnogih izmed nas, da pomagamo, saj smo » vredni toliko, kolikor lahko damo drugemu«, smo se odločili, da se lotimo naloge, ki smo ji kos - postali smo prepoznavni prostovoljci v domačem okolju. Polona Berlak, prof.def. Kaj vse zmorem in kaj vse znam, vam lahko povem sedaj, ko ste mi poiskali pot po kateri lahko »hodim« in govorim z vami... Tako nekako je razmišljala naša učenka v posebnem programu, ki je po posledicah cerebralne paralize lahko izrazila zelo malo, saj je njen edini kanal komuniciranja oko. B. je znala toliko, da smo jo vključili v redno OŠ, kamor je hodila dva krat na teden s svojo učiteljico. V šoli je ostajala po dve šolski uri in sodelovala predvsem pri matematiki, slovenskem jeziku in spoznavanju okolja. S svojim znanjem je presenečala vse okoli sebe. Veliko novega se je naučila, saj je bilo okolje izredno spodbudno, prav tako pa so se tudi sošolke in sošolci naučili veliko od nje. postali so veliki prijatelji. Projekt je trajal dve leti, tretje leto pa je učenka prihajala v šolo občasno: na povabilo, prireditve. Ugotovili smo, da je B. šolsko okolje omogočilo hitro učenje novih vsebin, izražanje in prebujanje znanja in njenih sposobnosti. Sošolci pa so se ob B. učili širine, znanj ki jim jih šolsko okolje ne more dati, pomeni pa pot k humanosti in enakosti... Rosanda Knežević, prof.def.

BLAŽ PIRMAN

Tjaša Bidovec, Sara Terlević Kentrić

CUDV Draga, Ig

V prispevku bi predstavili šolanje učenca Blaža Pirmana, strategije, ki smo jih uporabljali pri uvajanju v novo okolje in pri izvajanju dodatne strokovne pomoči. Blaž je bil kmalu po rojstvu sprejet v naš Center. Ob svojem prihodu je bil nameščen v dom Jelka, nato je pri treh letih postal stanovalec doma Breza. Leta 2004 je pričel s šolanjem in postal učenec 1. stopnje posebne vzgoje in izobraževanja v CUDV Draga, dvakrat tedensko pa je obiskoval redni vrtec na Igu. Leta 2005 je bil vključen v Osnovno šolo Levstikov trg 1 v Ljubljani, v prilagojen program z nižjim izobrazbenim standardom. Leta 2010 je nadaljeval šolanje na Osnovni šoli Ivana Cankarja Vrhnika, na kateri zaključuje 9. razred. Blaž ima veliko hobijev kot so igranje harmonike, kolesarjenje, drsanje, smučanje. Rad potuje po Sloveniji in Evropi, nastopa na prireditvah v šoli in v Centru ter je aktiven član samozagovorniške skupine v Dragi. Igral je glavno vlogo v filmu Nevidni, režiserja Mirka Simića, ki je bil predvajan v Evropskem parlamentu v Bruslju, bil je gost oddaje Maria Galuniča Pri nas doma, kamor ga je povabila Vlasta Nussdorfer, gost oddaje Dobra ura z Jasno Krljić, gost informativne oddaje za otroke Infodrom ter udeleženec obiska pri predsedniku države g. Borutu Pahorju. Večkrat je gostoval na radiju ter sodeloval pri ustvarjanju programa na Zelenem Valu z Alešem Ravnikom. V prihodnosti si želi zaključiti šolanje, se zaposliti, živeti v stanovanjski skupnosti ter se poročiti.

V DRUGIH ČEVLJIH - VKLJUČEVANJE POSAMEZNIKA S POSEBNIMI POTREBAMI V VZGOJNO IZOBRAŽEVALNO USTANOVO - IZZIV ZA UČITELJE IN UČENCE

Silva Bajde, Andreja Škorjanc Marinč
CUDV Draga, Ig

Koncept inkluzije omogoča, da se v izobraževalni proces vključujejo tudi učenci in dijaki s posebnimi potrebami. Pred sprejemom takega dijaka ali učenca po navadi poskrbijo za določene prilagoditve (prostor, izobraževanje učiteljskega zbora). Pri tem pa pogosto pozabimo na pripravo sovrstnikov in ostalih ljudi, ki so v stiku z osebo s posebnimi potrebami.

Z namenom ozaveščanja so bile izvedene izkustvene delavnice z imenom V DRUGIH ČEVLJIH, ki je nastala v okviru mednarodnega projekta INVESTT. Delavnice so bile namenjene tako učencem kot učiteljem. Zasnovane so bile tako, da je lahko vsak posameznik izkusil, kako se počuti slepa oseba, oseba na invalidskem vozičku, kako je, če imaš poškodovano nogo ali roko, pri tem pa moraš upoštevati časovno omejitev, komunicirati znotraj skupine in z drugimi skupinami ter ustvariti ustrezen izdelek.

Z analizo ob koncu delavnice so udeleženci, ki so imeli enako vrsto omejitve, podali svoje ocene glede na to, kako so lahko sodelovali pri izvedbi nalog in kako so se počutili v skupini. Pri obeh skupinah, tako pri dijakih, kot pri odraslih osebah se je izkazalo, da je ocena stopnje sodelovanja sorazmerna z oceno počutja.

Vključenost v skupino in možnost aktivnega sodelovanja sta ključnega pomena, da se posameznik počuti sprejetega.

PROSTI ČAS UČENCEV S POSEBNIMI POTREBAMI

Urška Poženeč, dr. Erna Žgur

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Ljubljana, CIRIUS Vipava, Vipava

V prispevku predstavljamo socialno vključevanje oseb s posebnimi potrebami, kot rezultat raziskave pilotske študije za potrebe magistrskega dela. Tudi strokovni delavci se premalo zavedamo pomena prostega časa, kar je še posebej pomembno za učence s posebnimi potrebami, ki pri tem potrebujejo več pomoči in vodenja oz. imajo pri tem znatnejše težave. Prosti čas se tesno povezuje tudi s socialno vključenostjo, saj je aktivno preživljanje prostega časa povezano tudi s socialno sprejetostjo, vrstniškim druženjem oz. s socializacijo nasploh. V pilotski študiji smo preverjali v raziskavi zbrane metode dela na manjšem vzorcu učencev s posebnimi potrebami (vsi imajo motnje v duševnem razvoju). Tako smo dobili osnovna izhodišča za vpogled v njihovo preživljanje prostega časa, okupacije.... Z raziskavo smo se osredotočili predvsem na to kako ter na kakšne načine preživljajo prosti čas, s kom ga preživljajo, ali so z njim zadovoljni, kdo na njihovo preživljanje prostega časa najbolj vpliva... Podatki so se zbirali s pomočjo anketnega vprašalnika, ki vsebuje 15 vprašanj o prostem času. Na podlagi dobljenih rezultatov želimo odgovoriti na zastavljena vprašanja, osvetliti pomen prostega časa oseb s posebnimi potrebami. Namen raziskave je tudi najti odgovore, kako svetovati učencem ter njihovim staršem, strokovnim delavcem, na kaj vse je potrebno biti še pozoren, ko govorimo o preživljanju prostega časa oseb s posebnimi potrebami. Rezultati pilotske študije kažejo, da je struktura prostega časa, okupacije vključenih učencev iz vzorca enaka, podobna, primerljiva kot kažejo raziskave v tujih državah.

DOŽIVLJAJSKI PROJEKTI IN IZKUSTVENO UČENJE

Leja Terbuc, Olga Rupnik Krže

Mladinski dom Malči Beličeve, Ljubljana

Otroci in mladostniki prihajajo v dom z izredno negativnimi izkušnjami iz ranega otroštva iz domačega okolja. Njihova samopodoba je izredno nizka, zato je skrb strokovnih delavcev v začetku vedno usmerjena v kvalitetno adaptacijo otroka. Otrokova samopodoba se postopno spreminja preko oblik dela, preko katerih dobiva svojo lastno potrditev in vrednost. Poleg šolskega dela so to različni projekti s področja doživljajske pedagogike in projekti izkustvenega učenja. Pri teh oblikah otrok najlažje spozna vrednost Pravil, katera tudi zavestno sprejme in jih ponotranji.

JADRNICIA KOT PRIPOMOČEK ZA HITRO OSVAJANJE SOCIALNIH VEŠČIN

Darja Krstić Podgorelec, Angelca Freljih
Dom Antona Skale Maribor, Maribor

Že osmo leto zapored smo sodelovali v projektu, ki ga v Slovenji organizira Socialno pedagoško društvo Mirno Morje Slovenija. S projektom smo želeli otrokom in mladostnikom omogočiti doživetja, za katera so iz različnih vzrokov prikrajšani. Sočasno so bili otroci in mladostniki deležni medgeneracijskega druženja ter vzgoje pod vodstvom uspešnih pedagogov in skiperjev, dojemanja ideje širjenja miru, učenja mornarskih spretnosti, soočenja s strpnostjo do drugačnih, sodelovanja in delovanja kot ekipa - posadka, motiviranja za mirno reševanje konfliktov, iskric v očeh in veselih nasmehov, sklepanja prijateljskih vezi, ki presegajo socialne in etnične meje, ter sodelovanja v sklopu pedagoških projektov in jadranja. Projekt je predvideval razvoj osebnosti otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami pri čemer smo razvijali predvsem naslednje sposobnosti in znanja: - razumevanje sebe in drugih v socialnih položajih (formalnih in neformalnih) in za ustrezno čustveno doživljanje, razumevanje odnosov in vedenja; - učinkovito in konstruktivno sodelovanje v skupini/timu in doseganje konsenza; - samostojno in odgovorno prevzemanje, načrtovanje, organizacijo in opravljanje delovnih nalog; - konstruktivno reševanje konfliktnih položajev; - učinkovito sporazumevanje v različnih položajih (v formalnih in neformalnih okoliščinah). - spodbujanje občutka pripadnosti skupini - razvijanje solidarnosti in medsebojne pomoči, saj gre za medgeneracijska srečanja - učenje sobivanja - spodbujanje ustvarjalnosti v socialnih interakcijah - razvijanje občutja za odgovorno delovanje v različnih socialnih okoljih - spodbujanje druženja otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami, s tistimi, ki teh potreb nimajo - skrb za sebe in prostor (osebna higiena, kuhanje, gospodinjska opravila) Z dejavnostmi, ki jih smo jih izvajali v okviru projekta, smo otrokom in mladostnikom omogočali na hitro socializacijo in sicer na naslednjih področjih: - pridobiti in osvojiti veščine za sodelovanje v skupini - izboljšati sposobnost konstruktivnega reševanja konfliktov - usvajati praktična znanja in veščine (upravljanj za jadrnico, orientacija na morju, gospodinjstvo, skrb za samega sebe in prostor) - se naučiti samostojno in odgovorno prevzemati, načrtovati in opravljati delovne naloge v skupnosti - skrbeti zase in za druge - prevzemati odgovornost za svoja dejanja - oblikovanje pozitivne samopodobe. - Se povezovati ne glede na starostno razliko Naveden program se je nanaša na del aktivnosti, ki se izvaja na jadrnici, ostale aktivnosti so opredeljene. Program je bil prepleten z dejavnostmi, ki jih je organizirala Flota miru Avstrija in Socialno pedagoško društvo Slovenija in sicer smo sodelovali na različnih aktivnostih kot so otroška olimpijada, spoznavni večer, predstavitveni večer, družabni večer s plesom ter različne delavnice, modna revija.

S KOLESOM NA FLANDRIJSKE PRALINE

Srečko Reisan

Dom Antona Skale Maribor, Maribor

Projekt je bil zastavljen in realiziran kot kolesarjenje po Belgiji za mladostnike z motnjo duševnem razvoju v sodelovanju z belgijskimi vrstniki. V projektu, ki je bil prvenstveno naravnano kot kolesarjenje in spoznavanje tuje države, so se izvajali tudi elementi inkluzije. Ni nam znano, da bi se omenjeni mladostniki kadarkoli udeležili projekta na katerem bi se seznanjali s primeri dobre prakse na področju cestnega prometa s poudarkom na kolesarjenju kot obliki prometa, ki je trajnostno naravnano. Načelo kakovosti življenja, enakosti in pravičnosti: priznavanje da sta globalna enakost in pravičnost nujna elementa trajnosti in da morajo vsi ljudje imeti možnosti zadovoljiti osnovne potrebe. Dobrino smo dosegli s tem, da smo v projekt vključili eno izmed najranljivejših delov populacije. S to aktivnostjo smo jim omogočili enake možnosti, kot jih ima tipična populacija. Ker imajo mladostniki z motnjo v duševnem razvoju težave pri zapolnitvi frontalne podane učne snovi, je doživetje drugačnega okolja in načina življenja najbolj učinkovit način učenja, trajnostnega usvajanja znanj in enakovrednega vključevanja v življenje.

POHODNIŠTVO

Lilijana Kulovec

Mladinski dom Malči Beličeve, Ljubljana

Nekaj od tega kaj počnemo v MDMB ste slišali že v prvem prispevku. Pri nas je močno zastopano tudi pohodništvo in prav na kratko vam bom predstavila tri naše večje pohodniške podvige (bili so tudi številni manjši), ki jih starejši kolegi že poznajo, za mlajše pa je prav, da vidijo kakšne so možnosti:

- Poletni izziv ali od Ljubljane do Triglava
- Iz Ljubljane v Maribor čez drn in strn
- Popotovanje od Ljubljane do Zagreba

Za vsakega od projektov so bile značilne dolgotrajne priprave. To je veljalo za vse udeležence, vzgojitelje in otroke. Ko smo v domu glasno omenili take akcije in so otroci in mladostniki izrazili željo, da bi se jih udeležili, smo pričeli z obiski bližjih in nekoliko nižjih vzpetin, nato pa vse višje in večkrat – Rašica, Šmarna gora, Blegoš, Košuta...

Tako smo vsi skupaj pridobivali kondicijo in predvsem spoznavali kaj kdo zmore. Pridobivali smo občutke zadovoljstva, ko se za nek cilj potrudiš in ga na koncu čeprav utrujen tudi dosežeš.

Vedno je bilo jedro udeležencev sestavljeno iz otrok skupine, iz katere sva bila tudi matična vzgojiteljica. Te sva najbolj poznala in oni naju, zato so vedno bili pozitivno jedro pohodniške skupine. Tudi kasneje so ostali pozitivno jedro matične skupine, s katero je bilo potem med šolskim letom veliko lažje in uspešneje delati.

Seveda pa se vzgojiteljica, ki sva organizirala posamezno akcijo, nisva pripravljala le fizično. Pomembne so temeljite organizacijske priprave. Spoznati traso, ugotoviti, kje in kako bomo prenočevali, se prehranjevali, poiskati je bilo treba donatorje, ki bi nam omogočili čim boljše realizacijo projekta. Ker na tako večdnevno pot ne moremo tovoriti vso prtljago in hrano s seboj, je bilo potrebno pripraviti punkte, kjer bomo zamenjali opremo, dopolnili hrano itd. Do dneva, ko smo krenili proti postaji mestnega prometa, je bilo več kot polovico dela že opravljenega. Čakal nas je le še lepši, čeprav mogoče fizično zahtevnejši del. Seveda pa izvajalec projekta tovariši s seboj še en dodaten dokaj težek nahrbtnik tj. odgovornost, da bodo vsi udeleženci prišli živi in zdravi nazaj.

1. Korist od takšnih projektov je trajna. Za otrokovo samozavest je neprecenljivo pomembna. Jeseni, ko bo spet prišel v šolo in bo povedal, da je poleti prehodil pot od Ljubljane do Maribora ali da je bil 10 dni na pohodu po Sloveniji... se bo lahko kosal z otrokom, ki se bo hvalil s počitnicami nekje daleč. S tem, ko bo nekako vtrl v podzavest, da če je zmožek tako pot, kljub žuljem, žeji, dežju, sončni pripeki, je sposoben realizirati še marsikaj drugega. Istočasno pa otroku razvijamo odnos do narave, kuje se tovarštvo, tkejo se prijateljstva, oblikujemo njegovo naravnost kako izkoristiti prosti čas tudi kasneje v življenju. Menim, da je to neprecenljivo.
2. Korist ima tudi dom kot institucija. Take akcije je smiselno uporabiti za promocijo doma. Dom se lahko pojavi v medijih v nečem dobrem, koristnem in s tem tudi ostali otroci v domu pridobijo. Nismo več sirotišnica, poboljševalnica, ampak ustanova, kjer živijo otroci in mladostniki, ki so sposobni marsikaj doseči. Na tak način je že zaradi prepoznavnosti veliko lažje pridobiti nove donatorje. Nekateri se pojavijo kar sami. Spet mislim, da je to neprecenljivo.
3. Korist imamo pa tudi udeleženi vzgojitelji. Takšne akcije nam polnijo baterije, nas po človeški plati bogatijo in nam osmišljajo naše delo. Tako veliko lažje preživimo trenutke, ko nam je težko, ko nas zagrabi, da bi vrgli puško v koruzo in rekli »tega se pa več ne grem«.

Menim, da je za zaključek zelo primerno taborniško geslo Z NARAVO K BOLJŠEMU ČLOVEKU!

PLES - IZRAŽANJE Z GIBOM

Vernesa Pašić

CVIU Velenje, Velenje

Kako lahko drugače? Ples je lahko tisto orodje s katerim se lahko predstavimo in posegamo v širše okolje malo drugače. Tako otroci, učenci, uporabniki, odrasli se radi gibajo. Z zanimivimi spodbudami za gibanje jim lahko odpiramo svet, poln novih izkušenj. Ples sam po sebi neposredno razvija mnoga področja; razvija fizične sposobnosti, zmogljivosti, bogati svet čustev, pospešuje socializacijske procese, nudi sprostitev ter vzgaja vsakega posameznika k vrednotenju kulturne raznovrstnosti itn. Tako v pouk znotraj posebnega programa kot tudi znotraj interesne dejavnosti vpletamo ples za razvoj omenjenih področij. Pri tem so se razvile koreografije s katerimi smo prodrli v ožje in širše okolje s tem pa opozorili, da tudi učenci iz omenjenega programa zmorejo pustiti noto v sodobnem umetniškem plesu. V zadnjih koreografijah, plesnih zgodbah se naš ples razlikuje od preostalih zvrsti ravno v tem, da plesalci skozi ples sporočajo svoj pogled, misel, doživetje, čustvo o določeni vsebini oziroma temi. Pri tem vsebino razvijamo znotraj področij posebnega programa ali same interesne dejavnosti. Kako nastane določena zgodba, ki jo predstavimo z našimi učenci z zmerno, težjo in težko motnjo v duševnem razvoju pa bi podrobno predstavili znotraj same predstavitve. Najbolj smo ponosni na prodor na plesne odre znotraj različnih plesnih revij selektivnega značaja, kamor se navadno vključujejo predvsem plesne šole. Izbrani smo bili med mnogimi skupinami tudi ob obletnici Zveze Sožitje Slovenije ter tako naše učence popeljali celo na oder Cankarjevega doma.

PLAVALNA SKUPINA DELFINČKI - PLAVANJE ZA OSEBE S POSEBNIMI POTREBAMI

Nastja Brišnik

CVIU Velenje, Velenje

Osebe s posebnimi potrebami, sploh tiste z zmerno, težjo in težko motnjo v duševnem razvoju, imajo v primerjavi s svojimi vrstniki brez težav v razvoju, veliko manj možnosti za organizirano preživljanje prostega časa v popoldanskem času. To problematiko so izpostavljali tudi starši naših učencev. Ker je gibanje izredno pomembno, saj krepi telesne sposobnosti in ugodno vpliva na duševno počutje, smo želeli ta dva področja preplesti. Povezali smo se s Plavalnim klubom Velenje in pod njihovim okriljem ustanovili plavalno skupino Delfinčki. Skupina je na začetku štela le 5 članov, plavalne urice pa so temeljile predvsem na učenju plavanja po Halliwick metodi. Skozi leta je število članov počasi naraščalo (do sedaj je bilo vključenih že približno 40 oseb s posebnimi potrebami), udeleženci pa so si pridobili toliko plavalnega znanja ter usvojili in utrdili različne plavalne tehnike, da se sedaj udeležujejo že različnih plavalnih mitingov in tekmovanj, tako doma kot tudi v tujini. Zaradi vedno večjega števila udeležencev s posebnimi potrebami, smo potrebovali tudi vedno več ljudi, ki bi nam pomagali kvalitetno izpeljati plavalne ure, zato smo morali svojo mrežo sodelovanj povečati. Povezali smo se s Šolskim centrom Velenje in Slovenj Gradec ter se dogovorili, da se zainteresiranim dijakom upoštevajo opravljene prostovoljne ure za obvezne izbirne vsebine. Prostovoljcem vedno pripravimo predstavitev dela, vso leto pa jim dajemo strokovne napotke za delo z otroki glede na njihove primanjkljaje in posebnosti. Zainteresiranim tudi pomagamo, da se dodatno strokovno izobražujejo na področju plavanja. Skozi leta so se vezi med prostovoljci in osebami s posebnimi potrebami utrdile, zato sedaj organiziramo še priložnostne aktivnosti, kjer se povezujemo še z ostalimi športnimi organizacijami. Najbolj smo ponosni na dosežek, da so otroci in mladostniki s posebnimi potrebami, sprejeli plavanje kot svojo rekreacijo ter način preživljanja prostega časa.

GLEDALIŠKI KLUB KOT OBLIKA SOCIALNE INTERAKCIJE

Maja Garbajs

CVIU Velenje, Velenje

V prispevku želim predstaviti primer dobre prakse in pomen medresorskega sodelovanja v lokalnem okolju za vključevanje osnovnošolcev tretje triade nižjega izobrazbenega standarda preko obveznega izbirnega predmeta . V preteklem šolskem letu 2014\15 je nastala s strani MO Velenje in kulturnega zavoda Festival Velenje pobuda, da se sistematično uvaja kulturna vzgoja v predšolskem, osnovnošolskem ter srednješolskem obdobju. Oblikovala se je delovna skupina vseh vzgojno izobraževalni zavodov Šaleške doline pod skupnim imenom kulturni koordinatorji. Skupaj smo se odločili in podprli predlog Festivala Velenje, ki je ponudil nabor gledaliških predstav mladim od 12. leta dalje - Abonma Mladost. Gledališki klub je kot izbirni predmet del obveznega programa osnovne šole s prilagojenim programom. Izbirni predmet je namenjen učencem od 7. do 9. razreda nižjega izobrazbenega standarda. Na Centru za vzgojo, izobraževanje in usposabljanje Velenje smo se v šolskem letu 2015\16 odločili, da učencem ponudimo izbirni predmet poleg ostalih. K izbirnemu predmetu so vključeni 4 učenci, 7. in 9. razreda. Pred vsako predstavo se sistematično seznanimo z gledališkim žanrom, vsebino predstave, igralci ali glasbeniki in spoznavamo gledališke pojme. Sledi ogled izbrane predstave, kjer se srečamo z učenci iz rednih osnovnih šol. Po predstavi imamo evalvacijo in poustvarjanje, glede na ogledano predstavo. V prihodnjem šolskem letu želimo ohraniti obliko socialne interakcije ter nadgraditi ogled s predhodnimi delavnicami, ki jih nameravamo pripraviti v sodelovanju s Festivalom Velenje in osnovnimi šolami. Ključne besede: obvezni izbirni predmet, gledališka vzgoja

SOCIALNO VKLJUČEVANJE UČENCEV S POSEBNIMI POTREBAMI: USTVARJALNOST IN KULTURNA RAST SKOZI GLEDALIŠKO DEJAVNOST DVEH ŠOL

Andreja Munih

Center Janeza Levca Ljubljana, Ljubljana

Že nekaj let se CJLL povezuje z OŠ Prule iz Ljubljane, tudi v okviru gledališke dejavnosti obeh šol. Mentorji in učenci se srečujemo ob Dnevu odprtih vrat, na vajah, ob internih predstavah, vsako drugo leto pa izpeljemo obsežen projekt polletnega »intenzivnejšega« družjenja, ob ustvarjanju skupnega gledališkega dela in z njegovo zaključno predstavitvijo na profesionalnem odru. Že v začetku povezovanja, smo mentorji želeli izvajati način inkluzije, ki ne bi bil le dogodek, ampak trajanje. Tako se spletajo globlje vezi in kulturni odnosi med učenci obeh šol. Vsak učenec izbere pozicijo skupinske gradnje ali se ga vanjo tehtno usmeri s strani mentorjev in skupinske dinamike. S tem načinom inkluzija ni le organizacijske narave (strokovno načrtovanje in vodenje), ampak dosega višji nivo, saj omogoči tehtanje situacij, izbiro in odgovornost vsakega učenca. Trajnost sodelovanja zahteva ustrezno logistiko in denarna sredstva: Usklajevati je potrebno želje, interese, učencev, razrednikov, staršev, vodstva, urnike, izven šolske obveznosti. Evalvacija sledi po koncu projekta, po zaključni predstavi, med delom samim in po daljšem časovnem premoru (v novem šolskem letu) in se ne zaključí.

SPOZNAVANJE METOD DELA S SLEPIMI IN SLABOVIDNIMI SOŠOLCI V OKVIRU INTERESNE DEJAVNOSTI

Jurij Marussig

Pedagoška fakulteta Univerze na Primorskem, Koper, OŠ Franceta Prešerna Kranj, Kranj

V osnovni šoli vodim interesno dejavnost Metode dela s slepimi in slabovidnimi, v okviru katere učenci spoznavajo slepe in slabovidne ljudi. Interesna dejavnost je praktično zasnovana, torej učenci pridobivajo veščine za delo s slepimi in slabovidnimi s praktičnimi vajami. Največji poudarek je na fenomenološkem raziskovanju dožemanja slepote in slabovidnosti. Tako se učijo hoje in orientacije z belo palico in prevezami čez oči ter s simulacijskimi očali spoznavajo pojave slabovidnosti ter ugotavljajo, v kolikšni meri je okolje prilagojeno slepim in slabovidnim. Učijo se brajice, izdelajo pa tudi učni pripomoček za slepega ali slabovidnega sošolca ter tipanko.

10 LET FESTIVALA "IGRAJ SE Z MANO". KJE SMO IN KAJ ŽELIMO?

dr. Matej Rovšek

Center Janeza Levca Ljubljana, Ljubljana

V letošnjem maju bo Center Janeza Levca Ljubljana ob soorganizaciji Društva za kulturo inkluzije, organiziral 10. Festival Igraj se z mano. Obletnica je priložnost, da festival, ki je medtem prerasel v festivalsko leto, osvetlimo iz več gledišč. Prvo je vsekakor fenomen rasti števila udeležencev festivalskega leta, ki preseneča celo organizatorje same. Ob tako dejavni organizaciji in participaciji množic je potrebno odgovoriti na nekaj ključnih vprašanj, od česar bo odvisna prihodnja pot festivala. Diskusije o festivalu gredo predvsem v smeri izpraševanja, v kolikšni meri in kakšnih oblikah festival zadosti osnovnim kriterijem socialnega vključevanja, če ti pomenijo (1) trajnostne socialne učinke, (2) enakopravno participacijo in (3) socialne in izobraževalne koristi vseh udeleženi. Prispevek se torej vključuje v razprave o pravičnosti skozi ovrednotenje koncepta socialnega vključevanja, kot ga predstavlja Festivalsko leto »Igraj se z mano«. V povezavi s slednjim bom spregovoril tudi o splošni inkluzivni klimi v Sloveniji, togosti šolskega sistema in (ne)odzivnosti države.

IGRIVA ARHITEKTURA

Irena Roblek, Anuška Kovač

Center Janeza Levca Ljubljana, Ljubljana

V letošnjem maju bo Center Janeza Levca Ljubljana ob soorganizaciji Društva za kulturo inkluzije, organiziral 10. Festival Igraj se z mano. Obletnica je priložnost, da festival, ki je medtem prerasel v festivalsko leto, osvetlimo iz več gledišč. Prvo je vsekakor fenomen rasti števila udeležencev festivalskega leta, ki preseneča celo organizatorje same. Ob tako dejavni organizaciji in participaciji množic je potrebno odgovoriti na nekaj ključnih vprašanj, od česar bo odvisna prihodnja pot festivala. Diskusije o festivalu gredo predvsem v smeri izpraševanja, v kolikšni meri in kakšnih oblikah festival zadosti osnovnim kriterijem socialnega vključevanja, če ti pomenijo (1) trajnostne socialne učinke, (2) enakopravno participacijo in (3) socialne in izobraževalne koristi vseh udeleženi. Prispevek se torej vključuje v razprave o pravičnosti skozi ovrednotenje koncepta socialnega vključevanja, kot ga predstavlja Festivalsko leto »Igraj se z mano«. V povezavi s slednjim bom spregovoril tudi o splošni inkluzivni klimi v Sloveniji, togosti šolskega sistema in (ne)odzivnosti države.

MEDNARODNE IZMENJAVE MLADIH

Boštjan Kotnik

Center Janeza Levca Ljubljana, Ljubljana

Z načrtnim sodelovanjem v mednarodnih izmenjavah smo v Centru Janeza Levca Ljubljana pričeli pred 12. leti. V tem času smo se udeležili 33 mednarodnih izmenjav mladih. V šestih izmed njih, smo bili v vlogi glavnega organizatorja in gostitelja. V ostalih pa partnerji, kar je pomenilo potovanja v 7 različnih evropskih držav. Mednarodna izmenjava mladih je štela v povprečju 6 držav s po 6-8 udeleženci (učenci) in 1-2 voditelja (učitelja) in je trajala 6-8 dni. V obdobju sodelovanja v mednarodnih izmenjavah mladih smo »zamenjali« 3 podporne programe nacionalne agencije MOVIT (Mladina na začetku, do programa Mladi v akciji in danes se program za podpiranje tovrstnih projektov imenuje pod skupnim imenom Erasmus +). Sodelovali smo tudi v drugih programih, tako nosilci kot tudi partnerji, kot so recimo EEA Grants, Comenius in Leonardo da Vinci itd. Vsi programi so prvenstveno vzpodbujali socialno vključevanje. V vseh projektih je bila skrb vključevanja mladih s posebnimi potrebami na prvem mestu. Cilje izmenjav kot so pridobivanje socialnih in komunikacijskih veščin, krepitev veščin vsakdanjega življenja, razvijanje kompetenc s področja medsebojnih interakcij, odnosov, razvijanje pozitivne samopodobe, so udeleženci dosegali ob različnih tematikah in aktivnostih (umetnost, šport, zdravje, kulinarika, raziskovanje kulturne dediščine...), ...Izkušnje kažejo, da navedene kompetence omogočajo uspešno socialno vključevanje, kar velja tako za skupino učencev s posebnimi potrebami, kot za ostale. Gre za vzajemni proces. Najpomembnejše spoznanje ob tovrstnih projektih je, da se skozi kakovostno voden proces in spremenjene okoliščine (drugo okolje, jezik, osebe, kultura, običaji...) - lahko ustvari možnost uvida v doživljanje drugega, in samega sebe. Pri tem se spreminja samo-pojmovanje, ki je izhajalo iz preteklih izkušenj označevanja. Družbena vloga »nosilcev prizadetosti« v novih okoljih in interakcijah nima več ustrezne podstat. Destigmativno okolje in posledično proces samo-destigmatizacije ustvarja pogoje za vzajemno koristno socialno vključevanje.

DOŽIVETI SOCIALNO VKLJUČENOST MED VRSTNIKI VEČINSKE POPULACIJE

Natalija Ekart Misleta

Dom Antona Skale Maribor, Maribor

Lokalni projekt Mladi za napredek Maribora je namenjen učencem in dijakom vključenim v osnovne in srednje šole, domove za učence ter dijaške domove s sedežem v Mestni občini Maribor. Mladi raziskovalci s svojo vztrajnostjo vsako leto znova, kajti letos poteka že triintrideseto srečanje, dokazujejo, da zmorejo slediti zastavljenemu cilju in raziskovalno nalogo ali inovacijski predlog uspešno zaključiti.

V projekt pa niso bili vključeni otroci in mladostniki s posebnimi potrebami, ki obiskujejo OŠ s prilagojenim programom ali bivajo v domu za osebe s posebnimi potrebami. Pred štirimi leti pa sem se kot mentorica raziskovalne naloge s področja zgodovine odločila, da sprejemem ta izziv in z mladostnicami in mladostniki z motnjo v razvoju sodelujemo v tako zahtevnem projektu. Naš prvi dosežen rezultat nam je dal navdih za naslednjega – še boljšega. Nešteto pregledanih in prebranih knjig, ogledov filmov z zgodovinsko vsebino in obiskov muzejev, arhivov, razstav, galerij ter znanih osebnosti (zunanji sodelavci) je potrebno, da nastane končni izdelek. Tako mladi raziskovalci Doma Antona Skale Maribor pridobivajo nova znanja in širijo že obstoječa. Na poti raziskovanja pa hkrati pridobivajo neprecenljive socialne izkušnje, ki jim pomagajo pri razvoju v pozitivne, uspešne in zdrave osebnosti, kljub primanjkljajem na posameznih področjih učenja v kombinaciji z ostalimi primanjkljaji tudi z motnjami vedenja in osebnosti. Doživljanja, občutke mladostnic in mladostnikov ob nastajanju raziskovalne naloge, ob razglasitvi visokih rezultatih, se težko opišejo. Vnema, medsebojna povezanost, navdušenje, predvsem pa občutek, da tudi oni zmorejo, da so uspešni in se lahko enakovredno kosajo z večinsko populacijo. Doživeli so sprejetost, vključenost in občutek enakosti med večinsko populacijo. Toda, ostal je en zakaj, ki meče senco na zgornjo trditev.

SPODBUJANJE ZAČETNE PISMENOSTI OTROK Z ZMERNO MOTNJO V DUŠEVNEM RAZVOJU Z LOGOGRAFSKO METODO BRANJA

Aleksandra Škoflek

OŠ dr. Ljudevita Pivka, Ptuj

Opismenjevanje je del izobraževalnega programa, tudi ko govorimo o izobraževanju otrok z zmernimi in težjimi motnjami v duševnem razvoju, vendar zaradi številnih primanjkljajev na kognitivnem, perceptivnem, motoričnem, govorno-jezikovnem, emocionalnem in socialnem področju proces opismenjevanja poteka drugače kot pri otrocih značilnega razvoja. Značilno je, da opismenjevanje otrok z motnjami v duševnem razvoju poteka počasneje, po majhnih korakih, z več utrjevanja in ponavljanja ter z uporabo različnih metod in pristopov. Metoda, ki velja za najbolj učinkovito v osnovni šoli in šoli z nižjim izobrazbenim standardom, je analitično-sintetična metoda in se pogosto uporablja tudi za otroke z zmernimi motnjami v duševnem razvoju. Vendar se ta metoda pri njih pogosto izkaže kot neučinkovita, saj jih ne pripelje do določene ravni samostojnega branja. To nas je vodilo k raziskovanju logografske metode branja, ki temelji na logografski strategiji, za katero je značilno prepoznavanje besed na osnovi grafičnih potez brez predhodne analize, ki je pri otrocih značilnega razvoja sicer spontana in značilna za predšolsko obdobje, pri otrocih z zmernimi motnjami v duševnem razvoju pa gre za načrtno spodbujanje pismenosti. Logografsko metodo branja smo preizkusili na izboru šestih otrok z zmernimi motnjami v duševnem razvoju, ki obiskujejo 1. stopnjo Posebnega programa vzgoje in izobraževanja. Pri tem smo v obdobju 4 mesecev spremljali število usvojenih zapisanih besed, število ponovitev, ki jih otroci potrebujejo za prepoznavo zapisane besede in njihovo pripravljenost za dejavnosti, povezane z razvijanjem pismenosti. Rezultati so pokazali, da so bili otroci z zmernimi motnjami v duševnem razvoju uspešni pri prepoznavanju zapisanih besed, saj je v času izvajanja logografske metode branja napredovalo pet od šestih otrok. Ti otroci so samostojno prepoznavali različno število besed in pokazali pripravljenost za dejavnosti, povezane z razvijanjem pismenosti ob pomoči omenjene metode.

VKLJUČEVANJE MLADOSTNIKOV Z ZMDR V VEČINSKO DELOVNO OKOLJE

Tanja Ješovnik

OŠ dr. Ljudevita Pivka, Ptuj

V šolskem letu 2014/15 je v naši šoli, OŠ dr. Ljudevita Pivka na Ptuju, dozorela ideja o vključevanju naših mladostnikov iz Posebnega programa v širše lokalno okolje. Idejo in željo, ki sta tleli že dalj časa, smo se odločili uresničiti in tako populacijo mladostnikov s posebnimi potrebami približati socialnemu okolju. Osnovna ideja je bila, da učenci iz PP del prakse namesto v VDC-ju opravijo v večinskem delovnem okolju, v centru mesta, med ljudmi, meščani, vsakdanjimi obiskovalci dotičnih lokalov. Da ljudje spoznajo osebe z ZMDR, se jih navadijo srečevati in sčasoma tudi sprejmejo kot nek integralen del običajnega vsakdanjika. To so bili naši primarni cilji. Želeli pa smo tudi, da se mladostniki seznanijo z večinskim delovnim in socialnim okoljem ter spoznajo, da tudi oni sami, s svojo osebnostjo in zavzetostjo, vplivajo na vključitev v družbo. V prvem letu smo v centru mesta Ptuj sklenili dogovor s petimi lokali, katerih lastniki so izkazali željo in interes po tovrstni inkluziji. Vključenih je bila večina, okoli 14 mladostnikov, iz PP. V naslednjem letu pa smo, na podlagi evalvacije opravljenega dela, projekt usmerili bolj ozko. Pet mladostnikov, ki so izkazali največji interes in željo po nadaljevanju tovrstnega dela, bo nadaljevalo z opravljanem dela v petih lokalih, kjer bodo v pomoč. Nadejamo se, da bodo mladostniki s svojimi pozitivnimi osebnostnimi lastnostmi, dobrimi delovnimi navadami, zavzetostjo za opravljanje dela in željo po vključitvi, ogromno doprinesli v lokalnem okolju. Menimo, da ni tako daleč dan, ko bodo tudi mladostniki z ZMDR del vsakdana v povsem običajnem delovnem okolju ter bodo osebe s posebnimi potrebami tako naraven del našega življenja kot zrak.

HOSTEL PRI JANEZU

Irena Nose, Tatjana Hočevar
Center Janeza Levca, Ljubljana

Začetek julija 2014 smo Dom Centra Janeza Levca Ljubljana prvič odprli za vse obiskovalce Ljubljane, ki so potrebovali namestitev ter prijazno okolje in ga tako v času poletnih počitnic preoblikovali v Hostel pri Janezu. Posebnost Hostla pri Janezu je, da v njem svoje počitniško delo opravljajo mladostniki s posebnimi potrebami. Mladostniki delajo v kuhinji, na recepciji, opravljajo kurirska opravila, urejajo okolico stavbe, skrbijo za spletno stran Hostla ter skrbijo za čistočo sob. V juniju se vsi mladostniki, ki se prijavijo za delo v hostlu, udeležijo delavnic, kjer se naučijo delovnih opravil, se seznanijo z osebno urejenostjo na delovnem mestu, spoznajo delovna pravila in ponovijo znanje angleškega jezika. V hostlu so mentorji mladostnikom vzgojitelji, ki poznajo njihove posebnosti in sposobnosti. Mladostniki za opravljeno delo dobijo plačilo, zato so dodatno motivirani, da delo dobro in uspešno opravijo. Temeljni namen takšnega vključevanja mladostnikov pa je socialna vključenost, krepitev socialnih spretnosti in delovne izkušnje za lažje vključitev v širše socialno in delovno okolje. V času počitniškega dela tako mladostniki v varnem delovnem okolju spoznavajo delovni red, samostojno in odgovorno prevzemajo delovne naloge, preizkušajo učinkovitost sporazumevanja v različnih situacijah (formalnih in neformalnih), se učijo timskega dela, upoštevajo delovne norme ter ob uspešno opravljenem delu pridobivajo na samozavesti. Pomemben del njihovega vsakdanjika v hostlu je tudi komuniciranje s turisti in navezovanje trajnejših stikov. Poudariti je potrebno, da se turisti na »ogovarjanje« naših dijakov odzivajo pozitivno in prav to je verjetno razlog za tako visoke ocene za prijaznost hostla.

MOŽNOSTI VSAKODNEVNE VKLJUČENOSTI STAREJŠIH OSEB S POSEBNIMI POTREBAMI

dr. Suzana Špendal

Osnovna šola Antona Janše Radovljica, Radovljica

Prispevek obravnava alternativne možnosti vsakodnevne vključenosti starejših oseb s posebnimi potrebami, starih nad 50 let, uporabnike storitev slovenskih varstveno-delovnih centrov. Povzema ugotovitve kvalitativne raziskave, usmerjene na vodje omenjenih ustanov, njihove predloge in mnenja za oblikovanje gradnikov, ki poudarjajo sodobne oblike dela za starejše osebe z motnjami v duševnem razvoju, z vidika bivalne ureditve, zaposlovanja, upokojevanja in socialnega življenja. Rezultati raziskave usmerjajo v prepoznavanje aktivnejšega vključevanja te populacije tudi v zunanje okolje, ne le v izvajanje storitev znotraj VDC. Ugotovitve raziskave podarjajo koncept vseživljenjskega učenja, spodbujajo večjo aktivnost društev ter dajejo poudarek pomoči drugih oseb. Avtorica prispevka identificira potrebo te populacije po zagotovitvi enakopravne obravnave, pravic do samostojnega življenja in polne participacije v družbi, njihove možnosti in pravico do izbire vključevanja v različne storitve kot tudi načina, ki uporabniku pomeni kakovostno preživljanje svoje starosti.

VKLJUČEVANJE OSEB S POSEBNIMI POTREBAMI V ZUNANJA DELOVNA OKOLJA

Nataša Hiter Ravnjak, Zvonka Novak
VDC POLŽ Maribor, Maribor

Ustrezno delo je pomembna sestavina vsakega odraslega človeka. Enako velja za odrasle osebe z motnjami v duševnem razvoju (MDR). V varstveno delovnih centrih odraslim osebam z MDR ponujamo (poleg drugih aktivnosti) tudi primerno delo, vendar naš cilj ne sme in ne more biti zapiranje uporabnikov v krog sebi enakih. Zagotavljati jim moramo pogoje, da se bodo lahko čim bolj dejavno vključevali na različna področja v širši družbi, tudi v delovna okolja zunaj VDC –jev. V VDC POLŽ Maribor smo začeli uporabnike vključevati v delo v zunanja delovna okolja leta 2000. Do danes se je v zunanje delovno okolje vključevalo preko 20 uporabnikov. Tovrstno vključevanje omogoča pridobivanje novih socialnih izkušenj, širjenje repertoarja lastnih vlog v življenju in socialnem okolju ter večanje participacije pri odločanju, ohranjanje človeškega dostojanstva, samopotrjevanje, krepitev samopodobe, večanje avtonomije in nove možnosti, nove priložnosti, osebno rast, nova znanja.

Kot primer dobre prakse predstavljamo delo v Kmetijski zadrugi Ruše, s katerim smo pričeli v letu 2009.

»Z DELOM IN Z NAGARADO SEM ZADOVOLJEN. Z RAZLIČNIM DELOM SI POPESTRIM DAN, VEČ ZNAM IN SEM SREČEN, DA LAHKO DELAM. MOJA NAGRADA JE SPREJETOST IN DOBRO POČUTJE«. (Misel uporabnika VDC POLŽ Maribor).

ISKATI POTI IN GRADITI MOSTOVE DO USPEŠNEGA VKLJUČEVANJA V SKUPNOST - NAŠE TEMELJNO POSLANSTVO

Jelka Horvat

CVIU Velenje, Velenje

Socialna integracija – na kaj pomislim v prvi vrsti? Vključenost in sprejetost posameznika znotraj neke skupnosti v delo, učenje, preživljanje prostega časa. Ob tem ne gre za asimilacijo, ko naj bi se posameznik, v zameno za sprejetost, povsem zliil z značilnostmi večine, pač pa za sprejetost z vsemi posebnostmi. Gre za pasivno in aktivno adaptacijo posameznika, ki se okolju prilagaja in ima hkrati tudi možnost, da nanj vpliva, da je pobudnik, nosilec sprememb. Posameznik ni zgolj v 'vlogi termometra', ki sprejema dogajanje v okolju, pač pa v 'vlogi termostata' – ko beleži spremembe v okolju, na njih reagira in tudi sam vpliva na okolje. Odpirati poti in graditi mostove do uspešnega vključevanja v skupnost je eno temeljnih poslanstev vseh, ki delamo z osebami s PP. Na nas je, da iščemo vedno nove izzive in načine, ki bodo doprinesli k uspešni socialni integraciji. Na CVIU Velenje v okviru Posebnega programa že drugo leto poteka vzgoja in izobraževanje učencev, starih od 21 do 26 let. Delo v skupini temelji na dejavni vlogi učencev, vključuje situacijsko učenje. Uporaba naučenih vsebin, povezovanje in posploševanje slednjih je ključ za uspešno integracijo v lokalno okolje. Trudimo se, da so učenci aktivni in zadovoljni izvajalci ter tako na povsem spontan način sledijo načrtovanim ciljem. V prispevku bom predstavila primere dejavnosti, s katerimi želimo učence kar najbolje opremiti za uspešno socialno integracijo, hkrati pa z različnimi aktivnostmi vplivati na odprtost okolja za sprejemanje in upoštevanje naših učencev. Izpostaviti želim zlasti: - sporazumevanje - elementi kulturnega dialoga; - sodelovanje z različnimi društvi in ustanovami; - pojavljanje v lokalnih medijih; - vključevanje v delo podjetij in ustanov; - detektiranje pomanjkljivosti v mestu in posredovanje pri županu. Socialna integracija oseb s posebnimi potrebami - to je realno, to je potrebno in to je modro.

POGUM

Marjan Kovačič, Mojca Cviki, Breda Bertalanič Stergar

OŠ Gustava Šiliha, Maribor

V lanskem šolskem letu smo na OŠ Gustava Šiliha Maribor pričeli s projektom »Upajmo si«, ki zajema umetniško ustvarjanje otrok s posebnimi potrebami. Z učenci ustvarjamo uporabno umetnost, ki jo predstavljamo širši javnosti in si na tak način pridobivamo tudi sredstva za nadaljnje umetniško ustvarjanje.

V okviru projekta smo pripravili čaroben muzikal »Pogum«, v katerega je vključenih okoli 60 sodelujočih – glavne zvezde so seveda naši učenci: kar 40 učencev z lažjo in zmerno motnjo v duševnem razvoju; vključeni so še učitelji, tehnično osebje, starši ter zunanji sodelavci. Družba v malem. Za muzikal smo se odločili, ker pokriva široko paleto umetniškega ustvarjanja in tako daje možnost, da se vsi učenci, ki želijo sodelovati, lahko pridružijo – ali na področju snovanja besedila, ustvarjanja scene in pripomočkov, kot glasbeni ustvarjalci, pevci, plesalci, igralci ali kot pomočniki v zaodru.

Osnovna ideja muzikala izhaja iz animiranega filma Pogum, ki pa smo jo avtorsko predelali. Glasba je priredba narodnih irsko – keltskih pesmi, izvaja se v živo. Učenci in učitelji sodelujejo v predstavi kot glasbeniki, plesalci in igralci.

Naša pot in cilji so seznanjanje z umetniškim ustvarjanjem v teoriji in praksi, urjenje odrskih veščin, umetnostno – terapevtsko delovanje, omogočanje predstavitev na odru za širšo javnost, prav tako integracija in vključevanje naših učencev v bližnje in širše okolje, pridobivanje novih izkušenj, spretnosti in znanj, izpostaviti močna področja naših učencev, sprejemanje naših učencev in njihovih sposobnosti ter zmožnosti.

Za seboj imamo že kar nekaj medijsko odmevnih nastopov: nastopili smo že 2 krat v Slovenskem narodnem gledališču Maribor, 8 krat v Lutkovnem gledališču v Mariboru, 2 krat v amfietatru 2. Gimnazije, 3 krat v Hramu kulture Arnolda Tovornika, 1 krat v Narodnem domu Maribor. Nove predstave in s tem novi izzivi pa so že pred nami.

POMEN ANIMACIJE V PROCESU INKLUZIJE

Sten Vilar

Studio Anima d.o.o., Medvode

Inkluzija je dolgoročen razvojni proces, katerega cilj je ponuditi kvalitetno edukacijo za vse ob upoštevanju različnosti in različnih potreb in zmožnosti, različnih karakteristik ter učnih pričakovanj udeležencev ob odpravljanju vseh oblik diskriminacije. Inkluzija pomeni vključevanje otrok s posebnimi potrebami v redne skupine vrtcev ali šol zaradi boljšega usposabljanja posameznika, socialnega zorenja ostalih otrok in zaradi spoznavanja ter sprejemanja različnosti v družbi nasploh. V prispevku gre za predstavitev dobre prakse pri srečanju z otroki in mladostniki iz osnovne šole Ljubo Šerčer v Kočevju.

S pomočjo gledališko-glasbene animacije nam je v procesu spoznavanja in spoštljivega medsebojnega sodelovanja uspelo odkrivati »skrite moči« vsakega posameznika. Prepričani smo, da vsak človek zmore, če si to le želi in v to tudi verjame. Na ta način lahko uresniči svoje sanje, želje in zadovolji svoje potrebe. Naša praktična izkušnja potrjuje, kako zelo pomemben je način odkrivanja močnih področij pri posamezniku znotraj skupine. Zadovoljitev pomembne potrebe po izražanju ter s svojo lastno participacijo »jaz sem, jaz si želim in jaz zmorem«, se po našem mnenju začne proces inkluzije. Le z osebno aktivnostjo, pozitivno izkušnjo in ob razumevanju /upoštevanju vseh strokovnih delavcev, otroci in mladostniki lažje rastejo skupaj z nami in se na ta način resnično vključujejo ter potrjujejo v različnih socialnih okoljih. Doživljanje občutkov skupne vrednosti pa je mogoče le v vzajemnem odnosu: različnost nas ne ločuje, temveč povezuje, krepi in bogati. Upajmo si!

PONOSNI RAZSTAVLJAVCI XXIV. IZOBRAŽEVALNIH DNI

SENZORIKA
VARGA

